

Міністерство освіти і науки України
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ХУАН МЕЙМЕЙ

УДК 821.161.2-1'4.09Прокопович Т.

ДИСЕРТАЦІЯ

ЕВОЛЮЦІЯ ПОЕТИКИ ФЕОФАНА ПРОКОПОВИЧА

Спеціальність 035 – Філологія
Галузь знань 03 – Гуманітарні науки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ ХУАН МЕЙМЕЙ

Науковий керівник – *Сліпушко Оксана Миколаївна, доктор філологічних наук, професор*

Київ – 2025

АНОТАЦІЯ

Хуан Меймей. Еволюція поезики Феофана Прокоповича. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 035 Філологія – Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Міністерство освіти і науки України, Київ, 2025.

У дисертації вперше в українському літературознавстві представлено системне дослідження еволюції поезики творчості Феофана Прокоповича; подано нове бачення цієї еволюції, основане на комплексному студіюванні спрямування і характеру спадщини автора, окремих складних фактів біографії відповідно до сучасних суспільно-культурних умов. Еволюція поезики письменника розуміється як змінність і динаміка ідейно-тематичного спектру творчості, деякі жанрові модифікації, що знайшло вираження в авторському художньому тлумаченні історичних фактів і політичних подій, морально-етичних і загальнолюдських норм, категорій релігії, церкви, моралі; питань освіти. Етапи еволюції поезики подано як такі, що залежать і співпадають із періодами життя і творчості письменника, пов'язані з місцем проживання автора. Виокремлено два періоди цієї еволюції: київський та петербурзький; осмислено особливості творчого світогляду письменника на кожному з названих етапів та вияви його в еволюції поезики.

У роботі здійснено детальний аналіз художніх творів письменника, на підставі чого наголошується на інтеграції Ф. Прокоповичем загальноєвропейських, зокрема просвітницьких і класицистичних цінностей, у контекст української літератури, проаналізовано особливості стилю автора.

У дисертації осмислено ґрунтовні літературознавчі розвідки І. Бондарської, Дж. Броджі-Беркофф, М. Возняка, С. Єфремова, І. Іваньо, І. Ісіченка, С. Йосипенко, Л. Копаниці, Н. Левченко, В. Литвинова, З. Нікітіної, В. Нічик, Р. Радишевського, М. Рогович, О. Салтовського, О. Сліпушко, М. Сулими, Л. Ушкалова, В. Шевчука, В. Яременка, присвячені вивченню окремих аспектів поетики Феофана Прокоповича. На основі наявних історико-літературних, філософських, суспільних досліджень, враховуючи модерні нові концепції та відкриття, а також спираючись на здійснений у роботі аналіз текстів, проведено і представлено авторське ґрунтовне розуміння особливостей еволюції поетики Ф. Прокоповича. Зважаючи на існуючі наукові тематичні надбання і традиції, поглиблено, конкретизовано й розширено тези про специфіку еволюції поетики письменника, його внесок у розвиток теорії літератури та практичного письменства.

На основі філологічного аналізу творів обґрунтовано тезу про те, що система релігійних, політичних, суспільних, філософських, освітніх, літературних поглядів Ф. Прокоповича змінна, гнучка, конформістська, що вплинуло і на поетику його творчості, особливості її еволюції. Світогляд письменника поєднав авторське розуміння українських філософських, духовних, релігійних, наукових, освітянських, культурних, літературних традицій та європейських надбань. Доведено положення про те, що переїзд українського письменника в Петербург і кардинальна зміна суспільно-політичних позицій стали результатом природженого конформізму, багаторічного непорозуміння з київським духовенством, підтримки реформ Петра I, сліпої віри в “європейськість” російського диктатора, особистого інтересу автора до політики, владні амбіції.

У роботі наголошується, що творча спадщина Ф. Прокоповича різноманітна, автор використовував жанри вірша, драми, діалогу, проповіді, епістолярію, трактату; створив власну теорію поезії, драми і прози;

сформував новий напрямок тлумачення поетичної творчості; на практиці чітко дотримувався власних теоретичних принципів щодо творення художніх текстів; був прихильником простої форми віршування, чіткого, зрозумілого, досконалого стилю з вираженими класицистичними і просвітницькими рисами. У дисертації розвинено тезу про те, що київський і петербурзький періоди репрезентують головні етапи еволюції поезики письменника, кожен із яких був позначений специфічними рисами, зумовленими характером діяльності автора, його літературними, естетичними уподобаннями і політичними позиціями.

У роботі розкривається теза про те, що поезія та драма київського періоду репрезентують різноманітну жанрову парадигму, посередництвом якої подаються художні тлумачення історичних фактів, політичних подій, ліричні міркування, роздуми про освіту, науку. Загалом тексти цього періоду виявляють проукраїнські позиції автора, зокрема у тлумаченні історичних фактів. Проте окремі вірші на політичну тематику свідчать про поступовий перехід Ф. Прокоповича на позиції чужі, ворожі. Доповнено новими науковими тезами концепцію про цілком новаторський характер трагікомедії “Володимир”, в основу нарративу якої покладено синтез трагічного (високого) і комічного (низького) стилів, а також вплив національних традицій і надбань єзуїтського театру, церковного богослужіння.

У дисертації визначаються особливості поетичних творів і драми київського періоду, написаних відповідно до теоретичних принципів, викладених у трактатах “Поетика” і “Риторика” Ф. Прокоповича. Проаналізовано авторське новаторське визначення понять і категорій поезики, дидактично-повчальний стиль трактатів, інтеграцію європейських традиційних цінностей в український простір, синтез елементів релігійно-моральних, шкільного Бароко, класицистичних, просвітницьких.

Аналіз художніх текстів письменника дає підстави вести мову про те, що петербурзький період у житті й творчості Ф. Прокоповича позначений зрадою українських інтересів, пристосуванням позицій, світогляду й загалом творчості автора до ворожої доктрини, а також впливами західноєвропейських ідей, власними тлумаченнями ідей, тем, образів зі Святого Письма. У роботі відзначено наявність у творах цього періоду авторських художніх міркувань про біблійні наративи. У дисертації доведено, що художній світогляд Ф. Прокоповича цього періоду базується переважно на суто церковній та релігійній проблематиці, ідеях зради українських інтересів, а також містить приховані українські ностальгійні мотиви, що виявляється в особливостях ідейно-тематичного спектру віршів, системі образів, тлумаченні історичних фактів і політичних подій.

Отже, еволюція поезики Ф. Прокоповича полягає у змінності ідейно-тематичного спектру його творчості, пов'язаній із місцем проживання і суспільно-політичними поглядами автора. Погляди письменника у київський період життя і творчості були національними, проукраїнськими з окремими виявами конформізму. Натомість політичні погляди петербурзького періоду є ворожими Україні, а у творах бачимо осмислення духовних і морально-етичних цінностей. Усе це зумовлювало специфіку еволюції поезики й ідейно-тематичного спектру. Спільна риса обох періодів – дотримання власних теоретичних принципів, викладених у трактатах “Поетика” і “Риторика”, прихильність до традицій Класицизму і Просвітництва, дискусія зі стилем Бароко.

Ключові слова: українська література, поезика, Феофан Прокопович, Бароко, Просвітництво, Україна, поезія, проза, еволюція, ідентичність, українська полемічна література, літературний текст, концепт, художнє мислення.

SUMMARY

Huang Meimei. The evolution of Feofan Prokopovych's poetics. – Qualifying scientific work on manuscript rights.

Dissertation for a candidate degree of PhD in the speciality – 10.01.01 – Ukrainian literature. – Taras Shevchenko National University of Kyiv. Ministry of Education and Science of Ukraine, Kyiv, 2025.

For the first time in Ukrainian literary studies, this dissertation presents a systematic study of the evolution of Feofan Prokopovych's poetics. It offers a new perspective on this evolution, based on a comprehensive analysis of the author's creative direction and characteristics as well as certain complex biographical aspects, all considered in the context of contemporary socio-cultural conditions. The evolution of author's poetics is understood as the variability and dynamism of his ideological and thematic spectrum, along with certain genre modifications. This evolution is reflected in his artistic interpretation of historical events, political developments, moral and ethical principles, universal human values, as well as religious, ecclesiastical, and educational issues.

The stages of this poetic evolution are presented as corresponding to the key periods of Prokopovych's life and creative activity, closely tied to his places of residence. Two main periods are identified: the Kyiv period and the Saint Petersburg period. The study also examines the distinctive features of the writer's creative worldview at each stage and how they manifest in the evolution of his poetics.

The study provides detailed analysis of the writer's literary works, emphasizing Feofan Prokopovych's integration of pan-European, particularly Enlightenment and Classicist values, into the context of Ukrainian literature. Additionally, the characteristics of the author's style are examined. This dissertation encompasses the extensive works of I. Bondarevska, Dzh. Brodzh-

Berkoff, M. Vozniak, S. Efremov, I. Ivanjo, I. Isichenko, S. Yosypenko, L. Kopanytsia, N. Levchenko, V. Lytvynov, Z. Nikitina, V. Nichyk, R. Radyshevsky, M. Rogovich, O. Saltovsky, O. Slipushko, M. Sulima, L. Ushkalov, V. Shevchuk, and V. Yaremenko. Based on existing historical-literary, philosophical, and social research, as well as modern concepts and discoveries, and drawing on the textual analysis conducted in this study, a comprehensive interpretation of the evolution of Feofan Prokopovych's poetics has been developed and presented. Considering established scholarly achievements and traditions, the study deepens, clarifies, and expands upon existing theses regarding the distinctive features of the writer's poetic evolution, his contribution to the development of literary theory, and his role in practical writing.

Based on a philological analysis of Prokopovych's works, this study substantiates the thesis that his system of religious, political, social, philosophical, educational, and literary views was dynamic, flexible, and conformist, which influenced both the poetics of his works and the peculiarities of its evolution. The writer's worldview integrated his personal interpretation of Ukrainian philosophical, spiritual, religious, scientific, educational, cultural, and literary traditions with European intellectual developments.

The study demonstrates that Prokopovych's relocation to St. Petersburg and his radical shift in socio-political views resulted from his inherent conformism, long-standing conflicts with the Kyiv clergy, support for Peter I's reforms, blind faith in the "Europeanness" of the Russian ruler, personal political interests, and ambitions for power.

The research highlights the diversity of Prokopovych's creative legacy. He worked across multiple genres, including poetry, drama, dialogue, sermons, epistolary writing, and treatises. He developed his own theories of poetry, drama, and prose, introducing a new approach to interpreting poetic creativity. In practice, he adhered strictly to his theoretical principles for literary composition,

advocating for a simple verse structure and a clear, precise, and refined style marked by classical and Enlightenment influences.

The dissertation advances the thesis that the Kyiv and St. Petersburg periods represent the key stages in the evolution of Prokopovych's poetics, each defined by distinctive characteristics shaped by the nature of his activities, literary and aesthetic preferences, and political positions.

The study explores the thesis that the poetry and drama of Prokopovych's Kyiv period represent a diverse genre paradigm through which artistic interpretations of historical facts, political events, lyrical reflections, and contemplations on education and science are conveyed. Overall, the texts from this period reveal the author's pro-Ukrainian stance, particularly in his interpretation of historical events. However, some politically themed poems indicate Prokopovych's gradual shift toward foreign and even antagonistic ideological positions.

The work expands upon existing scholarly perspectives with new insights regarding the innovative nature of the tragicomedy "Volodymyr". Its narrative is based on a synthesis of the tragic (high) and comic (low) styles, along with influences from national traditions, Jesuit theater, and church liturgy.

The dissertation examines the distinctive features of the poetic works and dramas from Prokopovych's Kyiv period, which were composed in accordance with the theoretical principles outlined in his treatises "Poetics" and "Rhetoric". It analyzes the author's innovative definitions of poetic concepts and categories, the didactic and instructive style of his treatises, the integration of European traditional values into the Ukrainian cultural space, and the synthesis of religious and moral elements with those of school Baroque, Classicism, and the Enlightenment.

An analysis of Prokopovych's literary texts supports the argument that the St. Petersburg period of his life and work was marked by a betrayal of Ukrainian interests, an adaptation of his positions, worldview, and overall literary output to

a hostile doctrine, as well as the influence of Western European ideas and his personal interpretations of themes, images, and concepts from the Holy Scriptures. The study highlights the presence of the author's artistic reflections on biblical narratives in the works of this period. The dissertation demonstrates that Prokopovych's artistic worldview during this time was primarily grounded in ecclesiastical and religious themes, ideas of betraying Ukrainian interests, and hidden nostalgic motifs related to Ukraine. This is evident in the ideological and thematic spectrum of his poetry, his system of imagery, and his interpretations of historical facts and political events.

Thus, the evolution of Prokopovych's poetics is characterized by the shifting ideological and thematic spectrum of his works, which correlates with his place of residence and socio-political views. During his Kyiv period, the writer's views were predominantly nationalistic and pro-Ukrainian, albeit with certain manifestations of conformism. In contrast, his political views during the St. Petersburg period became hostile toward Ukraine, while his works shifted toward reflections on spiritual and moral-ethical values. These factors shaped the evolution of his poetics and thematic focus. A common feature of both periods is his adherence to his own theoretical principles, as outlined in "Poetics" and "Rhetoric", his commitment to the traditions of Classicism and the Enlightenment, and his engagement in a dialogue with the Baroque style.

Keywords: Ukrainian literature, poetics, Feofan Prokopovych, Baroque, Enlightenment, Ukraine, poetry, prose, evolution, identity, Ukrainian polemical literature, literary text, concept, artistic thinking.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті в наукових фахових виданнях України:

1. Сліпушко Оксана, Янкова Надія, Меймей Хуан. 2021. Образна парадигма князя-гетьмана у трагікомедії Феопана Прокоповича

- “Володимир”. *Актуальні питання гуманітарних наук: Міжвузівський збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка* (44, 3) : 134–140.
2. Хуан Меймей. 2022. Світоглядні засади “Поетики” Феофана Прокоповича. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка* 1 (31) : 34–39.
 3. Хуан Меймей. 2023. Поезія київського періоду Феофана Прокоповича: ідейно-тематичні та жанрові засади. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка* 2 (34) : 82–87.
 4. Хуан Меймей. 2024. Діалоги Феофана Прокоповича: особливості ідейно-тематичного спрямування. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка № 1* (35) : 50–54.

Статті в іноземних періодичних виданнях:

1. Huang Meimei. 2022. Specific of the Genre and System of Images in the Tragicomedy “Volodymyr” by Feophan Prokopovych. *Studia Polsko-Ukrainskie*. 9: 54–63.

Додаткові публікації:

1. Меймей Хуан. 2022. Традиції барокової драматургії у творчості Тараса Шевченка (на прикладі трагікомедії Феофана Прокоповича “Володимир” і драми «Назар Стодоля»). *Шевченкознавчі студії: збірник наукових праць* 2(53) : 275–282.

Тези

1. Меймей Хуан. Теоретичні засади Ф. Прокоповича у трактаті “Риторика”. *Тези Міжнародної наукової конференції “Українська гуманітаристика в координатах сучасності”*. 14–15 листопада (2024) : 118.

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ	2
ВСТУП	12
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ЕВОЛЮЦІЇ ПОЕТИКИ ФЕОФАНА ПРОКОПОВИЧА.....	22
1.1.Традиція дослідження еволюції поезики письменника.....	22
1.2.Формування світоглядних засад Феофана Прокоповича.....	42
Висновки до розділу 1.....	53
РОЗДІЛ 2. ЕВОЛЮЦІЯ ПОЕТИКИ ФЕОФАНА ПРОКОПОВИЧА КИЇВСЬКОГО ПЕРІОДУ.....	58
2.1. Поезія письменника: особливості ідейно-тематичного спектру і жанрової системи.....	58
2.2. Драма Ф. Прокоповича: жанрове й ідейне новаторство	74
2.3.Теоретичні засади трактатів “Поетика” і “Риторика”.....	93
Висновки до розділу 2.....	121
РОЗДІЛ 3 ЕВОЛЮЦІЯ ПОЕТИКИ ФЕОФАНА ПРОКОПОВИЧА ПЕТЕРБУРЗЬКОГО ПЕРІОДУ.....	125
3.1.Світоглядні засади письменника.....	125
3.2.Еволюція поезики Ф. Прокоповича другого періоду творчості.	135
3.3. Діалоги Феофана Прокоповича: особливості поезики.....	146
Висновки до розділу 3	154
ВИСНОВКИ	158
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	166

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Творча спадщина Феофана Прокоповича складає важливу і невід'ємну частину української медієвістики. Будучи інтердисциплінарною за своїм характером і спрямуванням, у контексті модерних наукових досліджень вона становить інтерес для філологів, філософів, істориків, політологів. Проте особливо актуальна творчість письменника є для істориків літератури, з огляду на потребу новаторського, комплексного і системного погляду на поезію, прозу і драму складного і неоднозначного письменника. У контексті розвитку існуючих наукових студій, а також бурхливих суспільно-політичних подій, виникла гостра і навіть нагальна потреба дати нове бачення еволюції поетики Феофана Прокоповича. Адже творча спадщина автора, як і загалом його світогляд, певного періоду життя і діяльності характеризуються суттєвими впливами й ознаками ворожої доктрини, що повинно братися до уваги у сучасному історико-культурному просторі, під час написання нових курсів історії української літератури, викладання літературних курсів у школі, ЗВО тощо. Варто помірковано підходити до питання трактування феномену письменника загалом.

Протягом тривалих років багато творів Ф. Прокоповича видавалися переважно в інших країнах, зокрема друкувалися вони англійською, французькою, німецькою, латинською, шведською, російською та іншими мовами. Також значна частина текстів письменника до цього часу залишаються не друкованими, перебуваючи в архівних сховищах. Важливе історико-літературне та культурне значення мають видання його творів у перекладі сучасною українською мовою. Варто зауважити, що Феофан Прокопович писав насамперед книжною українською мовою, а також польською, латинською. Ґрунтовне наукове видання рукописних творів, створених латинською мовою, було здійснене в Україні у 60 – 80-х рр. ХХ

ст. У результаті побачило світ видання текстів Ф. Прокоповича у 3-х томах. До його складу увійшли перекладений українською мовою курс лекцій, який він читав у Києво-Могилянській академії, зокрема риторика і філософія (складається з логічного, натурфілософського, математичного, етичного трактатів). Наукові студії над цим курсом зумовили пошук ученими інших рукописних текстів Прокоповича. Таким чином до наукового обігу потрапили списки невідомих чи маловідомих творів, зокрема вірші та листи.

Нові тексти дали можливість і стали поштовхом для нових наукових досліджень, які висвітлюють спадщину Феофана Прокоповича інакше, формують підстави для новаторських тлумачень його текстів, а також ролі та значення творчості й постаті письменника в контексті української літератури XVIII ст., його внеску в розвиток національного письменства і впливу на літератури інших народів.

Окремим аспектам дослідження його творчості, зокрема еволюції поезики, присвячені праці І. Бондаревської, Дж. Броджі-Беркофф, М. Возняка, С. Єфремова, І. Іваньо, І. Ісіченка, С. Йосипенко, Л. Копаниці, Н. Левченко, В. Литвинова, З. Нікітіної, В. Нічик, Р. Радишевського, М. Рогович, О. Салтовського, О. Сліпушко, М. Сулими, Л. Ушкалова, В. Шевчука, В. Яременка та ін. Після суттєвої паузи у вивченні спадщини письменника, відновлення студій над нею почалося завдяки розвідкам В. Литвинова. Найновіші наукові праці свідчать також про розвиток тези щодо польських впливів на спадщину письменника, що має суттєві підстави. Зокрема, правомірним є міркування про приналежність автора до контексту польського Бароко, на чому наголошували Дж. Броджі-Беркофф, П. Левін, Р. Радишевський. Отже, на сучасному етапі розвитку української медієвістики актуальним є нове вивчення еволюції поезики Ф. Прокоповича, зважаючи на її не тільки українські, а й польські елементи, які з точки зору формування творчого світогляду автора відіграли

визначальну роль. Нові підходи цілком заперечують вплив на формування поетики письменника російської літератури, яка фактично на той час не мала власних усталених традицій, здатних формувати світоглядні засади українського письменства. Навпаки, українська інтелігенція, зокрема Ф. Прокопович, за власним бажанням чи примусом формували контекст тогочасної російської інтелігенції. Тому варто вести мову про вплив української літератури на російську, а не навпаки, як це фальсифікується в російській історії літератури. Відтак нині є всі підстави заперечити цю поширену російською пропагандистською наукою думку про Ф. Прокоповича. Саме присутність автора у контексті театральної традиції літератури українського Бароко з її численними польськими та загалом європейськими впливами і ремінісценціями репрезентує її багатогранність, про що свідчить трагікомедія “Володимир”. Заслуговує на увагу теза П. Левін і Р. Радишевського про те, що Ф. Прокопович, як і Симеон Полоцький, Лазар Баранович є поетом польського бароко [66, с. 23]. Відтак є підстави відносити його до історії польської та української літератур, але не російської. Хоча автор тривалий час свого життя провів у Петербурзі, проте місцеві впливи на його світогляд мали характер політичний, а не художній. Натомість саме автентичні українські та польські, тобто загальноєвропейські, культурно-літературні традиції формують характер його творчого світогляду та особливості еволюції поетики.

Також актуальність вивчення спадщини Ф. Прокоповича визначається необхідністю модерних студій над суперечливими релігійними поглядами і зумовленими ними суспільно-політичними позиціями письменника. Важливо по-новому, відштовхуючись від тези Ю. Шевельова, викладеної у праці “Феофан Прокопович як письменник і проповідник у його Київський період” [165], по-новому, базуючись на наукових відкриттях щодо постаті й спадщини автора, проаналізувати еволюцію його поетики, особливості якої залежали від місця проживання письменника, його суспільно-

політичних переконань, формуючи її ідейно-тематичний спектр. Під еволюцією поезики розуміємо її змінність, динаміку на різних (виокремлені нами київський (український) і петербурзький (російський) етапах життя і діяльності автора, що знайшло вираження в ідейно-тематичному спектрі, особливостях тлумачення історичних фактів, політичних подій, питань літератури, освіти, держави, церкви, ліричних міркуваннях, а також певних жанрових модифікаціях, в контексті яких зберігалось прагнення до просвітницького і класицистичного стилів, дискусія з бароковою традицією.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Проблематика дисертації відповідає пріоритетній тематиці (відповідно до постанови КМУ від постанови КМУ від 30.04.2024 № 476) стратегічного плану “Горизонт Європа” на 2025–2027 рр., “Культура, творчість та інклюзивне суспільство”.

Тема дисертації затверджена Вченою радою Навчально-наукового інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка (протокол № 5 від 23 грудня 2021 р.).

Мета дисертації полягає у дослідженні особливостей еволюції поезики Феофана Прокоповича.

Реалізація поставленої мети передбачає вирішення таких **завдань**:

- з'ясувати сучасні теоретико-методологічні засади вивчення еволюції поезики Феофана Прокоповича;
- проаналізувати формування світоглядних засад письменника у модерних наукових концепціях;
- дослідити особливості ідейно-тематичного спектру і жанрової системи поезії автора київського періоду;
- виокремити жанрове й ідейне новаторство драми Ф. Прокоповича “Володимир”;

- проаналізувати теоретичні засади трактатів Ф. Прокоповича “Поетика” і “Риторика”;

- дослідити світоглядні засади письменника у петербурзький період життя і творчості;

- охарактеризувати еволюцію поетики автора у другий період.

Об’єктом дослідження є творчість Феофана Прокоповича, зокрема поетичні твори, драма “Володимир”, трактати “Поетика”, “Риторика” та ін.

Предмет дослідження – особливості еволюції поетики Феофана Прокоповича.

Теоретико-методологічну основу роботи становлять праці вітчизняних і зарубіжних літературознавців, філософів, істориків, політологів, які присвячені вивченню окремих аспектів життя і творчості Феофана Прокоповича. Також беремо до уваги теоретико-літературні й літературно-критичні розвідки, в яких досліджуються питання поетики і стилю. Проаналізовано праці І. Бондаревської, Дж. Броджі-Беркофф, М. Возняка, С. Єфремова, І. Іваньо, І. Ісіченка, С. Йосипенко, Н. Левченко, В. Литвинова, З. Нікітіної, В. Нічик, М. Рогович, О. Салтовського, О. Сліпушко, М. Сулими, Л. Ушкалова, В. Шевчука та ін., зважаючи на їхній внесок у вивчення біографії, творчості та світогляду Ф. Прокоповича.

Методи дослідження. У роботі застосовано системний загальнонауковий метод дослідження, насамперед синтез і узагальнення як його визначальні аспекти. На основі системно-функціонального методу проаналізовано систему світоглядних засад Феофана Прокоповича, визначено їхній зв’язок із окремими фактами біографії письменника, які, відповідно, прокоментовані у сучасному науковому ключі. За допомогою системно-описового і текстологічного методів досліджено особливості еволюції поетики автора в київський та петербурзький періоди життя і творчості. Застосовано порівняльно-типологічний, порівняльно-історичний, філологічний, герменевтичний, інтертекстуальний,

інтердисциплінарний методи дослідження для аналізу поезій, драми, трактатів, діалогів, проповідей письменника із точки зору еволюції їх поетики. На основі методу рецептивної естетики виокремлено специфіку розуміння Прокоповичем мистецтва поезії загалом, типологічних ознак жанрів поезії, драми, діалогу. У дисертації також застосовано окремі принципи соціокультурного й історично-типологічного аналізу. Визначальним і базовим у роботі є історико-літературний підхід, в основі якого лежить синтез культурологічних теорій та літературознавчого аналізу.

Наукова новизна отриманих результатів полягає у тому, що:

- обґрунтовано тезу про те, що еволюція поетики Феофана Прокоповича – це змінність насамперед ідейно-тематичного спектру його творчості, а також певні жанрові модифікації, що виявляється у творчому тлумаченні історичних фактів і політичних подій, художніх трактуваннях питань релігії та церкви. Етапи еволюції поетики бачаться як такі, що безпосередньо зумовлювалися, залежали і збігалися з періодами життя і творчості письменника, пов'язані з місцем мешкання автора;

- виокремлено два періоди у розвитку, еволюції поетики Феофана Прокоповича: київський та петербурзький на основі обґрунтування тези про змінність ідейно-тематичної парадигми творчості відповідно до динаміки суспільно-політичних поглядів автора. Творча спадщина письменника обох періодів є вагомим складником історії української літератури, оскільки стала свідченням її модернізації та європеїзації. При цьому варто враховувати фактичну зраду автором проукраїнських позицій у другий період. Загальну систему релігійних, політичних, суспільних, філософських, освітніх, літературних поглядів вважаємо змінною, гнучкою, конформістською, що зумовлювало подібний характер еволюції поетики. Світогляд письменника визначаємо як такий, в якому синтезувалися авторське розуміння українських філософських, духовних, релігійних,

наукових, освітянських, культурних, літературних традицій та європейські надбання. Прокопович був прихильником простих форм віршування, простого, чіткого, зрозумілого, досконалого стилю з тяжінням до поезики Класицизму і Просвітництва;

- розвинено тезу про те, що у київській періоді відбулося формування базових і фундаментальних засад поезики Ф. Прокоповича, теоретичні засади яких представлені в читаних у Києво-Могилянській академії курсах, трактатах “Поетика”, “Риторика”, а практичну реалізацію бачимо у поезії та драмі цього періоду;

- обґрунтовано думку, що поезія і драма київського періоду творчості має суто проукраїнське спрямування, що виявляється у трактуванні історичних постатей і подій; спільні з європейськими культурно-літературні тенденції, що були творчо поєднані автором із національними особливостями. Поетичні тексти київського періоду репрезентують широку жанрову парадигму, посередництвом якої подаються художні тлумачення історичних фактів, політичних подій, ліричні міркування, роздуми про тогочасні освіту й науку. Загалом поезії та драма “Володимир” (згідно з первісним задумом) були суто проукраїнськими й інтегрованими в європейський культурний простір. Проте вже окремі вірші київського періоду на політичну тематику свідчать про зміну автором своїх позицій і поступову ідейну інтеграцію в імперський російський контекст. Це знайшло своє вираження у художніх тлумаченнях політичних сучасників митця, оцінках окремих подій;

- доведено положення, що теоретичні трактати Ф. Прокоповича “Поетика” і “Риторика” світоглядно виходять за межі епохи Бароко, проте містять його елементи. Дискусія з домінуючою добою виявляється у запереченні складної символіки, метафорики, алегорики. Трактати виявляють прагнення автора до просвітництва і класицизму, написані у дидактично-повчальному стилі, інтегрують європейські традиційні

цінності в український простір, поєднують риси релігійно-моральні, шкільного Бароко, класицистичні, просвітницькі. Міркування автора про мистецтво поезії тяжіє до світськості, відходить від релігійного спрямування;

- репрезентовано тезу про те, що світогляд другого періоду життя і творчості письменника сформувався у результаті пристосування позицій і творчості Ф. Прокоповича до імперської доктрини, а також помітними впливами західноєвропейських ідей. Переїзд Ф. Прокоповича в Петербург, зміну ним політичних позицій вважаємо результатом вродженого конформізму, багаторічного непорозуміння з київським духовенством, підтримки реформ Петра I, сліпої віри в “європейськість” російського царя та владні амбіції самого письменника. Творчість означеного періоду містить художні роздуми про форми організації державної влади, перевагу світської влади над духовною. Головною рисою еволюції поетики творчості цього періоду вважаємо домінування ворожих Україні ідей та поодинокі (які заслуговують на увагу) вияви глибоко прихованих українських ностальгійних мотивів, що знайшло вираження в ідейно-тематичному спектрі віршів, діалогів, трактатів і системі їхніх образів;

- доведено, що спільною рисою для обох періодів творчості Ф. Прокоповича є послідовне дотримання власних теоретичних принципів і настанов, які були сформовані та викладені в його трактатах “Поетика” і “Риторика”. Зміни, еволюційність полягали насамперед у кардинальній зміні ідейно-тематичного спектру та художнього тлумачення історичних фактів і політичних подій, а також інших предметів художнього зображення. Письменника в обидва періоди життя і діяльності вважаємо поборником класицистичних і просвітницьких рис, що дає підстави називати його представником українського варіанту Просвітництва, що сформувалося в українській літературі у XVIII ст.

Теоретичне значення дисертації полягає у дослідженні та репрезентації актуальних питань, які стосуються еволюції поезики Феофана Прокоповича, виявів двох головних етапів цієї еволюції, їх детальної характеристики, представлення на основі аналізу творчості виходу автора поза межі доби Бароко та прагнення до Просвітництва і Класицизму. У роботі досліджено й узагальнено ключові аспекти еволюції поезики письменника, здійснено аналіз художніх творів, зокрема поезій, драми, діалогів, трактатів; прокоментовано специфіку інтерпретації Прокоповичем історичних фактів і політичних подій на різних етапах еволюції поезики. Результати дослідження сприяють формуванню уявлень про еволюцію поезики Феофана Прокоповича та специфіку її виявів на різних етапах життя і творчості письменника.

Практичне значення роботи. Матеріали дисертації можуть бути використані у подальших історико-літературних дослідженнях, при підготовці наукових робіт, підручників, посібників, монографій про життя і творчість Феофана Прокоповича, а також історії української літератури XVIII ст. загалом.

Особистий внесок дисертанта. Робота є повністю самостійним дослідженням, яке репрезентує систематизацію й узагальнення наукових студій авторки. Особистий внесок дисертантки полягає у тому, що у роботі проведено комплексний аналіз питань, які стосуються еволюції поезики Ф. Прокоповича, специфіки вираження її у київський та петербурзький періоди життя і творчості, досліджено складні факти біографії і світогляду письменника, простежено їхні впливи на еволюцію поезики автора, формування ідейно-тематичного спектру його творчості, суттєві зміни на другому етапі. Визначено тезу про те, що спільною характеристикою обох періодів є послідовне дотримання класицистичних і просвітницьких рис, реалізація викладених у теоретичних трактатах положень у власній письменницькій практиці. Результати дослідження отримано автором

безпосередньо. Переважна більшість наукових публікацій за темою дисертації є одноосібними. Всі використання праць і здобутків інших учених супроводжуються відповідними посиланнями.

Апробація результатів дослідження. Дисертація обговорена на фаховому семінарі кафедри історії української літератури, теорії літератури та літературної творчості Навчально-наукового інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка (протокол № 1 від 28 березня 2025 р.). Головні аспекти дослідження викладені у формі доповідей на наукових конференціях, читаннях, семінарах:

міжнародних: 3

всеукраїнських: 4

Публікації. Основні положення дисертації відображено у 5 статтях:

4 – у наукових фахових виданнях України (категорія “Б”);

1 – у зарубіжному періодичному виданні, що входить до наукометричної бази даних Index Copernicus International.

Структура й обсяг роботи зумовлені метою і завданнями дослідження. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків і списку використаних джерел (165 позицій). Загальний обсяг роботи – 180 сторінок, із яких – 165 основного тексту.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ЕВОЛЮЦІЇ ПОЕТИКИ ФЕОФАНА ПРОКОПОВИЧА

1.1. Традиція дослідження еволюції поетики письменника

Сучасне новаторське вивчення еволюції поетики Ф. Прокоповича потребує огляду й аналізу основних наукових досліджень, які присвячені окремим аспектам цієї проблеми. Варто зауважити, що акцентуємо увагу на працях, які містять важливі та суто наукові осмислення питання, а не є ідеологічними і далекими від науки за своїм спрямуванням.

С. Єфремов в “Історії українського письменства” розглядає творчість Феофана Прокоповича у розділі “Письменство драматичне й віршове”. Зокрема, наголошує на його новаторстві у справі творення жанру трагікомедії, “що відповідає теперішній драмі в тіснішому розумінні, й даючи вже чергування “високих” подій з “низькими”, трагічного з комічним” [34, с. 173]. Сюжет драми називає таким, що ламає традицію. Вчений наголошує, що це типова драма епохи, в якій головне місце відводиться саме просвіті. Новаторським називає С. Єфремов психологічний момент у творі, зокрема передачу особливостей внутрішнього світу головного героя. Помітними у творі вважає впливи тогочасної європейської драми, зокрема творів Корнеля і Расіна.

В “Історії української літератури (від початків до доби романтизму)” Д. Чижевського творчість Феофана Прокоповича представляється як така, що виходила за межі суто барокової літератури. Так, аналізуючи барокову проповідь, учений зазначає, що “певний опір пишна барокова проповідь знайшла в іншого представника барокової проповіді, у Феофана Прокоповича. Він був проти штучної схематизації, проти театральності проповідницького стилю” [138, с. 287]. Драму Ф. Прокоповича “Володимир” називає бароковою, зазначаючи, що тут із Володимиром

автор порівнює гетьмана Івана Мазепу, а князя вважає його політичним нащадком і спадкоємцем. Акцентує увагу на талановито написаних діалогах і монологів трагікомедії. Мову монологів письменника Чижевський називає живою, розмовною, тобто по суті українською. На його думку, різноманітна мова драми залежить від смаку автора, характеру окремих сцен. Особливу увагу звертає на поетику драми: “Поруч із звичайними елементами драми маємо в ній численні співи, “канти”, формою близькі до урочистих духовних віршів; лише їх строфічні схеми іноді куди складніші. Такою самою прикрасою є і монологи та епілоги; коли вони мають характер хвали, то нагадують “гербовні вірші” (бувають у драмі і дійсні “гербовні вірші”). Зустрічаємо і “емблематичні вірші” (нав’язані, напр., до знаряддя мук Христових) або епіграми (цілі “вінці”, що читаються, коли на сцені з’являються знаряддя чи малюнки мук, розп’яття та смерті Христа)” [138, с. 280].

Д. Чижевський у праці “Український літературний барок: нариси” аналізує творчість Феофана Прокоповича у контексті тогочасного барокового письменства, насамперед спадщини Григорія Сковороди, яка тут є центральною. Вчений досліджує вірші Г. Сковороди, характеризуючи їх як “типові вірші українського барока, себто вірші силабічні” [143, с. 197], наголошуючи на тому, що ця традиція йде насамперед від українських поетів, зокрема Ф. Прокоповича. Тому Сковорода “вихваляє їх” [143, с. 197], “немає ніякого сліду якогось незадоволення його київською поетичною школою” [143, с. 197]. Також Сковорода, на думку Чижевського, цитує вірші Прокоповича, бо там часто вживаються чоловічі рими. Це призвело до системного запровадження Сковородою саме чоловічої рими, до цього часу рідко вживаної. По суті, Прокопович виступив учителем поета-Сковороди, визначив для нього важливі вектори розвитку. Чижевський також наголошує, що у бібліотеці Т. Прокоповича “не так багато емблематичних творів” [143, с. 337]. Проте автор звертався до

практики творення саме цього жанру. Чижевський аналізує символи у поезії Прокоповича, хоча сам автор не був апологетом барокової символіки й метафорики. Наприклад, для Прокоповича драбина – “символ не пізнання, а духовного удосконалення” [143, с. 359]. Ряд символів спостерігає вчений у емблематичній поезії Прокоповича, переважно вони традиційні, будучи присутніми у творах інших авторів. Звертає увагу Чижевський на п’ять віршів, які дійшли з циклу поетичних текстів, присвячених Володимиру Великому. Вчений зазначає: “Цей цикл не є власне суто емблематичний, але стоїть якось посередині між віршами емблематичними та віршами до ілюстрацій. Те, що наближує і цей цикл до емблематичних віршів, є символічне витовкмачення подій з життя св. Володимира, яко символа загальнолюдських релігійних переживань. Весь цикл подає, мабуть, певну систему релігійної етики” [143, с. 363].

М. Возняк в “Історії української літератури” особливу увагу звертає на драму “Володимир” Ф. Прокоповича, розглядаючи її у розділі “Шкільна драма”. Важливо, що учений наголошує на впливах єзуїтських драм на твір, прагненні автора створити текст без штучних сценічних ефектів, стати на базу народності та української дійсності. Саме звернення до національної історії вчений вважає головною заслугою Прокоповича. Загалом Возняк говорить про українську позицію автора у творі. Адже “у драмі Прокоповича висловилися та свобода думки, прагнення нового, сміливість і гострота слова, котра так яскраво виступила в його пізнішій літературній і громадянській діяльності. Все-таки від Прокоповичевого “Володимира” поступає українська драма дещо вперед; це помітно в її зовнішній і внутрішній будові. Можлива річ, що вибором теми, уведенням реальних осіб, життєвістю і драматизмом драми та її тенденцією, яка зачіпала сучасні авторові інтереси, завдячував автор познайомленню з французькими псевдокласиками в оригіналі або в польському перекладі Андрія та Станіслава Морштина” [15, с. 207].

У контексті сучасних досліджень варто звернути увагу на осмислення творчості Ф. Прокоповича з огляду на динаміку його суспільно-політичних поглядів і позицій. Показовим прикладом тут є праця О. Салтовського “Концепція української державності в історії вітчизняної політичної думки”. Вчений розглядає феномен Прокоповича у контексті питання проблеми держави в козацьку добу. Для нас цікавими є тлумачення дослідником окремих фактів біографії письменника, що вплинуло, звісно, на формування його поетики. У добу мазепинську сформувався, на думку вченого, окремий напрямок українського політичного мислення, “який не уявляв свого існування поза межами Російської імперії” [105, с. 96]. Саме до цього напрямку вчений відносить постать Феофана Прокоповича. На думку О. Салтовського, ця трансформація стала результатом поразки гетьмана Івана Мазепи у Полтавській битві, підкорення України, а також перетворення Московського царства на Російську імперію за ніби то європейськими зразками. Зважаючи на те, що українці століттями перебували у різних контактах із Західною Європою, вони в цьому процесі вбачали шляхи “збереження православно-національної ідентичності та уникнення проявів азіатсько-московського деспотизму” [105, с. 96]. Тому саме це стало причиною, а не лише певні кар’єрні амбіції та приватні інтереси того, що багато українських діячів вирушали жити і працювати на терени Російської імперії. Так народилась ідея “інкорпорації української політичної і духовної еліти в чиновницький апарат Російської імперії” [105, с. 96]. Саме такий шлях пройшов Ф. Прокопович, “людина складної долі і зразок унікальної політичної адаптивності” [105, с. 96]. Фактично “Ф. Прокопович уособлював собою реакцію тієї частини української просвіченої верстви, яка, розчарувавшись у спробах творення самостійної цивілізованої держави і не бажаючи відновлення магнатської анархії Речі Посполитої на власних теренах, почала шукати для себе можливості самореалізації в рамках творення на залишках азійської Московщини

європейської, як їм здавалось, Російської імперії” [105, с. 103]. Після такої інкорпорації Прокопович виступив апологетом абсолютизму, сповідував ідею спадкової абсолютної монархії. Його позицію Салтовський пояснює як таку, де кращим варіантом є служба просвіченому деспоту, ніж анархія із загрозами для людського життя. На жаль, просвіченим письменник вважав Петра I.

В. Шечук у праці “Муза Роксоланська” присвятив постаті Феофана Прокоповича окремий підрозділ. У поле його уваги потрапила складна і неоднозначна біографія письменника, загальний аналіз його творчості, з акцентуванням уваги на світоглядних, новаторських у плані поетики аспектах. Учений наголошує, що “Феофан Прокопович уписав себе в українську літературу, зокрема в Київський атеней, як особливо складна постать” [150, с. 307]. І, на нашу думку, саме ця складність значною мірою визначала особливості його поетики. Погоджуємося з В. Шевчуком щодо синтезу в характері письменника, а, отже, як вважаємо, і творчості, позитивних і негативних рис його характеру. Адже “перед нами викінчений, навіть класичний тип митця та мислителя-кар’єриста, який не гребував засобами для досягнення власних цілей, у все вкладаючи не так суспільні, як приватні інтереси, і саме це й стало головним двигуном його діяльності” [150, с. 306]. Подаючи стислий виклад біографії письменника, В. Шевчук підкреслює особливо цікаві, складні й неоднозначні питання. Зокрема, він аналізує драму “Володимир”, поетичні твори автора. Більш детально пише дослідник про діяльність Ф. Прокоповича в Києві, де той прожив чотирнадцять років, зробивши великий внесок у розвиток кола київських учених і поетів. Погоджуємося із твердженням дослідника про те, що “це був час найвищого злету його таланту й духовної віддачі” [150, с. 307]. Саме в цей період, на нашу думку, сформувалися фундаментальні та головні засади поетики Феофана, які еволюціонували вже в інший період його життя і творчості.

Також В. Шевчук пише про внесок письменника у розвиток теорії поезії, його поступовий відхід від барокових принципів, очищення барокової поезії від так званого барокового формалізму. На думку Шевчука, Феофан “хотів повернути українську літературу до класицизму. Він виводить в ідеал старокласичні твори не тільки латинські, але й грецькі, покликається на Аристотеля, Горація та Антонія Софіста, знає представників західноєвропейського Ренесансу (Ж. Скалігер, Т. Тассо, Е. Роттердамський), твори французького барокового класицизму (“Сід” П. Корнеля), намагається визволити поетику Київської академії від впливу латино-польських зразків, викидає з ужитку так звані курйозні вірші, осуджує риму в латинському вірші й пропонує дорівнювати “слов’янський вірш” до латинських зразків, тобто писати місцевою мовою за серйозним латинським зразком. Цей новий напрямок не здобув у Київській академії однодушного сприйняття; відтоді теоретики поезії пішли двома шляхами: одні за Ф. Прокоповичем, інші за старим зразком” [150, с. 307]. Власне, ці засади у подальшому формували етапи еволюції його поетики, її трансформації, що відбувалися на рівні жанровому, теоретичному та ідейно-тематичному, практичному. Акцентує увагу В. Шевчук на світогляді та творчих настроях письменника на завершальному етапі його життя, коли переважали песимістичні ідеї. Це об’єктивно було зумовлено смертю Петра I, якому віддано служив письменник. Тому “така помста долі цьому неспокійному, аморальному, але розумному, ба навіть видатному, чоловікові, який шукав у житті успіху та слави” [150, с. 318].

Важливий внесок у вивчення спадщини Ф. Прокоповича, насамперед еволюції його поетики, зробив архієпископ Ігор Ісіченко у праці “Історія української літератури: епоха Бароко (XVII–XVIII ст.)”, що є навчальним посібником для студентів вищих навчальних закладів. Тут феномен Прокоповича розглядається досить детально. Учений подає біографію письменника, наголошуючи на дискусійних і неоднозначних моментах

його життєвого шляху. Приділена увага діяльності Прокоповича у Києво-Могилянській академії, де він викладав поетику, риторику, філософію. Ісіченко наголошує, що вже в цей час “на нього звертають увагу московські урядовці, відзначаючи проросійські симпатії Прокоповича та його схильність до конформізму” [46, с. 401]. Отже, погоджуємося, що проросійські симпатії та конформізм як риса характеру почали досить рано формуватися у світогляді письменника. Ісіченко цілком об’єктивно говорить про складні стосунки Прокоповича з київським духовенством, відсутність довіри з обох боків, що, очевидно, і визначало ці ранні риси його характеру і світогляду. Тому остаточний перехід Прокоповича на бік Петра I відразу після поразки гетьмана Івана Мазепи дослідник оцінює як використання письменником політичної кон’юнктури, коли він, по суті, просто скористався ситуацією, котрої давно чекав. Ісіченко також пише про підтримку Прокоповичем репресивних заходів московського царя [46, с. 401]. Тому очевидним є те, що цей перехід не був випадковим і миттєвим, він став результатом сформованих поглядів і позицій Феофана Прокоповича. Певно, вони зумовлювалися вже існуючими поглядами письменника і відсутністю його порозуміння з тогочасним київським духовенством. Після цього почалася стрімка кар’єра Прокоповича. Говорячи про остаточний переїзд українського письменника 1716 р. до Санкт-Петербурга, Ісіченко характеризує Прокоповича як людину “гнучку і безпринципну” [46, с. 401], яка творила імперську ідеологію Петра I.

Суттєва увага приділена у навчальному посібнику аналізу творчої спадщини Феофана Прокоповича. І. Ісіченко розглядає такі його тексти, як поетичний твір “Епінікіон” (1709), зокрема специфіку жанру, ідейне спрямування тексту. Також дослідник вивчає вірш “За Могилою Рябою”, присвячений опису Прутського походу, в якому брав участь сам автор, ще живучи в Києві. Говорячи про поетику твору, вчений звертає увагу на його наповненість епічними картинами. Він наголошує на впливах на поетичний

текст поезики українських народних дум. Також подає Ісіченко аналіз вірша “Запорожець кающийся”, наголошуючи, що він написаний у формі ліричного монологу. Звертає увагу дослідник і на поезику твору, зокрема акцентує на трьох шестирядкових строфах, які з’єднані суміжною жіночою римою, силабічному віршеві, восьмискладовій цезурі після четвертого складу. Подано й аналіз вірша “Плачет пастушок в долгом ненастьї”, який базується на алегоричній формі, близькій до античної пасторалі. Вчений називає твір зразком буколічної поезії, позначеної впливами класицизму. Загалом ці поетичні тексти Феофана Прокоповича Ісіченко розглядає у розділі “Історичні події в поетичній інтерпретації”, таким чином визначаючи головне спрямування їх поезики як таких, що подають художні авторські тлумачення подій та обставин, а також особистих міркувань письменника.

Також у посібнику І. Ісіченка досить детально аналізується трагікомедія Феофана Прокоповича “Володимир”. Вчений зважає на суттєвий внесок автора у розвиток української барокової драми. Зокрема, утвердження ним жанру трагікомедії. Визнається, що вперше твір “поставлено в Києво-Могилянській академії 3 липня 1705 р. з нагоди відвідин школи гетьманом Іваном Мазепою” [46, с. 493]. Загалом бачимо у творі позитивне ставлення автора до Івана Мазепи, що відзначає Ісіченко. Адже твір було написано до виступу гетьмана проти Петра I, і тому Прокопович є лояльним до нього. Вчений резюмує, що “для України ж його істотним нюансом протистояння між європейським і євразійським векторами розвитку з перспективою інтегрування до цивілізаційного простору Європи або ж східних деспотій. Цей вибір мали робити і сам Феофан Прокопович, і його персонажі” [46, с. 499]. Утім, з часом Прокопович зробить вибір на користь деспотії Петра I, по суті, зрадивши у такий спосіб українську ідею, котру сповідувало коло викладачів і вихованців Києво-Могилянської академії.

У праці Л. Ушкалова “Від бароко до постмодерну: есеї” подані загальні зауваги щодо поетики творчості Ф. Прокоповича. Зокрема, наголошується на рисах його світогляду, базові позиції котрого представлені у курсі етики, прочитаному в Києво-Могилянській академії. На думку Ушкалова, у світогляді Прокоповича “бажаним є тільки добро, і все бажане є добро; жодне зло не є бажаним і ніщо бажане не є злом” [125, с. 38]. Ведучи мову про світогляд Сковороди, вчений наголошує, що він близький до київських богословів, зокрема Прокоповича, який, як і протестанти, не визнавав Священний Переказ за джерело Об’явлення. Також зупиняється на окремих моментах “Риторики” Прокоповича. Вчений визнає, що Ф. Прокопович відіграв велику роль у творенні російської літератури, не зупиняючись на його політичних позиціях і не коментуючи їх.

У найновішому академічному виданні “Історії української літератури” творчість Феофана Прокоповича розглядається у контексті літератури Зрілого Бароко. Цікаво, що відповідні підрозділи про письменника є у розділах, присвячених аналізу ораторсько-учительної прози та шкільної драми. Тут наголошується на внескові автора в розвиток українського проповідництва поряд із іншими представниками славетної Києво-Могилянської академії. Визначається теза про те, що Ф. Прокопович волею обставин був змушений залишити Вітчизну, що й “посприяло вживленню київських традицій у російську словесність” [48, с. 347]. Фактично саме українські письменники формували в Росії літературну традицію, зокрема творчість Прокоповича впливала на них, а не навпаки. Визначається новий етап у розвитку українського проповідництва, пов’язаний із утвердженням рис класицизму. Щодо тлумачення Святого Письма в поетиці письменника, то наголошується на буквальному трактуванні його. Важливою є заувага про загальний тон проповідей автора, що є “менш урочистий і ближчий до розмовної мови, ніж у Яворського” [48, с. 371]. На нашу думку, це свідчить

загалом про риси просвітництва і класицизму у проповідях автора. Також у праці наголошується на новаторському характері трагікомедії “Володимир”: “Значну роль у поступі шкільної драми відіграють твори історичної тематики. Власне, справжня історична драма з’являється в Україні 1705 р. – це трагікомедія “Владимир”, де вперше на сцену виводиться не біблійний персонаж, а вітчизняний державний діяч” [48, с. 353]. Коментуючи зміну Прокоповичем позицій, автори праці відзначають, що “активна суспільна діяльність на підтримку реформ царя Петра I становила значну частину інтересів Феофана Прокоповича, а вікторіальні проповіді та проповіді з нагоди урочистих дат царської родини склали чималу частину його гомілетичного доробку, проте його домінантним завданням залишалось моральне повчання на традиційно християнських засадах” [48, с. 372].

Суттєвий внесок у вивчення спадщини Феофана Прокоповича, зокрема його філософських і літературних праць, зробив Володимир Литвинов. 2012 р. побачило світ видання “Феофан Прокопович. Філософські праці. Вибране”, що містить твори автора, які не увійшли до трьох томів, опублікованих у 1979–1981 рр. Це четвертий том філософських праць мислителя, багато з яких становлять інтерес і для історії літератури, репрезентуючи особливості еволюції поезики письменника. Це переклади з латинських рукописів “Поетики”, окремих розділів “Риторики”. Також упорядник В. Литвинов увів до видання інші твори у перекладі з російської та давньої української мов сучасною українською мовою. Йдеться про трагікомедію “Володимир”, діалоги, “Духовний регламент”, “Слово про владу й честь царську”, “Розшук історичний”, “Правда волі монаршої”. Це видання є підставою для суттєвого розширення міркувань і нових наукових досліджень щодо не тільки світогляду і філософських поглядів Прокоповича, а й еволюції його поезики. У виданні вірші подано у перекладі В. Литвинова, який також

переклав “Поетику”, а драму “Володимир” переклав В. Шевчук. До складу видання включено наукові розвідки В. Литвинова “Життєві перипетії небуденного таланту”, “Антибароковий характер “Поетики” І. Прокоповича”, а також суттєві примітки, словник імен, назв, термінів.

На відміну від І. Ісічена, В. Литвинов цілком стримано характеризує зміну поглядів Ф. Прокоповичем. Дослідник біографічні відомості про письменника узагальнив у передмові “Життєві перипетії небуденного таланту”. Він виокремлює два періоди у житті й діяльності автора. Перший – це період “київський, коли він виступав як видатний учений, письменник, філософ, педагог” [72, с. 4]. Другий період – це “петербурзький, коли йому доводилося бути здебільшого церковним та політичним діячем” [72, с. 4]. Тобто, в інтерпретації В. Литвинова, це є певним вимушеним кроком, а не добровільним. Хоча тут варто вести дискусію, адже Феофан, на нашу думку, керувався все-таки приватними амбіціями, прагнучи високих посад і влади. В. Литвинов наголошує, що Прокопович “1716 року за наказом російського царя змушений був їхати до Росії. Своє становище там, серед російського духовенства, він схарактеризував у листі до друга Я. Маркевича, порівнявши його зі станом людини, що потрапила до кліті з хижими звірами” [72, с. 4]. Очевидно, що і серед місцевого духовенства він не знайшов порозуміння, як і серед київського. Також Литвинов пише, що “останні десять років життя Прокопович майже не займався науковою діяльністю, зазнаючи переслідувань з боку недругів петровської політики, які плели навколо нього інтриги, слали доноси в синод, намагаючись позбавити його високого становища в церковній ієрархії. Це змусило Прокоповича самому опуститися до рівня інтригана і, зрештою, перемогти” [72, с. 5]. Фактично, будучи людиною розумною і хитрою, Феофан зміг вижити в тому середовищі та зробити кар’єру.

Також у цій передмові В. Литвинов детально проаналізував суспільно-політичні погляди, ідеал держави у спадщині мислителя, зокрема його

праці “Духовний регламент”, діяльність у Духовній колегії. Зупиняється й на релігійних переконаннях і філософських поглядах Прокоповича. Розглядає розуміння ним Бога і природи, учення про матерію, проблему руху, простору, часу, теорію пізнання. Особлива увага приділяється ідеям раннього Просвітництва та їх реалізації у творчості Прокоповича. На ранньому етапі Просвітництво було близьким до ідей гуманізму доби Відродження й Реформації, сповідуючи інтерес до природознавства, секуляризацію науки і церкви, поширення освіти серед народу, посилення світського характеру суспільного життя. Також важлива ідея – це ідея залежності розвитку суспільства від поширення освіти. Прокопович виступав “не проти релігії взагалі, а лише проти віри, що базується на забобонах і невігластві” [72, с. 22]. Дослідник представляє Прокоповича як людину, що активно поширювала думки про користь і важливість освіти для суспільного прогресу серед широких кіл населення. Загалом “тема боротьби освіти з неучтвом, що захищається духівництвом, проходить через усі твори мислителя” [72, с. 23]. Утвердження ідеї Просвітництва Литвинов бачить у драмі “Володимир”, у “Разговорі гражданина з селянином да півцем или дячком церковним”. Адже “тут автор у популярній діалогічній формі розтлумачує питання про переваги знань над невіглаством” [72, с. 23]. “Просвітники гадали, що шляхом освіти, переконання, поширення правильних і висміювання хибних думок і поглядів можна викоренити недоліки та погані звичаї в житті народу” [72, с. 24]. Литвинов відводить Прокоповичу особливу заслугу в розвитку сатири. Трактуює його як особистість, що поділяла принципи гуманістів Ренесансу про гармонійний розвиток душі та тіла.

В. Литвинов також коротко аналізує педагогічну діяльність автора. Перший період він датує 1705–1716 рр., коли автор викладав у Києво-Могилянській академії риторику, поетику, арифметику, географію, філософію, богослов’я. На думку вченого, “йому належить заслуга того, що,

як і багато послідовників Петра Могили, він був одним із прихильників відходу від схоластичних методів викладання. Прокопович значно розширив традиційні курси лекцій, які читалися доти у Києво-Могилянській академії – курсами фізики, логіки, геометрії, а також започаткував викладання математики й фізики на рівні кращих взірців європейської навчальної літератури того часу” [72, с. 26]. Оскільки Теофан теоретично і практично утверджував ідею про користь освіти, Литвинов однозначно вважає його представником українського Просвітництва.

Також видання містить статтю В. Литвинова “Антибароковий характер “Поетики” Теофана Прокоповича”. Тут подано загальну характеристику трактату “Поетика”, порівняно його з іншими поетиками. Загалом характер трактату “Поетика” В. Литвинов вважає просвітницьким, таким, що перебуває в опозиції зі світоглядом Бароко.

М. Сулима у праці “Українська драматургія XVII–XVIII ст.” розвинув тезу Д. Чижевського про наявність у драмі “Володимир” Ф. Прокоповича певного національного сюжету [118, с. 201], що виявляється і у виборі самого сюжету. Наголошує на тому, що драма є промазепинською, отже, проукраїнською. Загалом драму Сулима називає релігійною, в якій головний інтерес зосереджено саме на релігійних почуттях і переживаннях. Тут “вперше в українській драматургії на сцену виходить мислячий герой” [118, с. 203]. На думку дослідника, князь Володимир керується у прийнятті рішень “не лише власною волею й бажанням, а логікою аргументів і доказів” [118, с. 203]. Тобто цей герой – просвітницький. Акцентується увага й на наявності у творі певних політичних натяків, зокрема це стосується державних керманців, які повинні йти згідно з духом часу, тобто бути реформаторами.

У праці О. Сліпушко “Володимир” Феофана Прокоповича як українська просвітницька класицистична драма” обстоюється думка про те, що творчість письменника загалом має просвітницький і класицистичний

характер. Вчена доводить це на основі детального аналізу трагікомедії. Також у дослідженні аналізується специфіка жанру трагікомедії, наголошується на особливостях її ідейно-тематичного і жанрового спрямування [106]. Цю концепцію щодо просвітницького характеру творчості письменника О. Сліпушко розвиває у посібнику “Давня українська література. Ренесанс і Бароко XVI–XVIII століття”. Життя і творчість Ф. Прокоповича розглядається тут у контексті літератури Пізнього Бароко. Доба Просвітництва не виокремлюється, проте наголошується на виявах його характеристик і елементів у літературі, зокрема творчості Феофана.

У посібнику О. Сліпушко детально проаналізовано життєвий шлях Феофана Прокоповича і його світогляд. Акцентується увага на європейському характері освіти письменника, його внескові у справу модернізації Києво-Могилянської академії, інтеграції її освітньої системи в тогочасну європейську. Світоглядні засади та особливості поетики Прокоповича тлумачаться О. Сліпушко як такі, що виходять поза межі доби Бароко та наповнюють тогочасний культурно-духовний простір Руси-України ідеями просвітницькими. О. Сліпушко підкреслює, що “письменник, розробляючи теорію поезії, пропонує новий напрям. Ф. Прокопович закликає відійти від курйозних віршів, надавати перевагу простій віршовій формі, максимально чіткому й зрозумілому стилю, виступав за чіткість і відсутність суперечностей, досконалість, певною мірою ідеалізацію, що було характерним для Класицизму. Однак, естетичні погляди Ф. Прокоповича не обмежувалися ідеями Класицизму. Письменник культивував розум як один із провідних складників людського життя й осягнення світу, що є положенням Просвітництва” [107, с. 411].

У посібнику О. Сліпушко також детально аналізується трагікомедія “Володимир”, де актуалізується й утверджується центральна для всієї творчості автора проблема освіти. Адже “філософ протягом життя

наголошував на необхідності вчитися й удосконалювати свій рівень знань, оскільки від цього залежить загальне становище держави, її суспільний розвиток. З огляду на це, могутність суспільства прямо залежить від освіти, яку потрібно поширювати серед народу” [107, с. 418]. Саме популяризація освіти, поширення її серед усіх верств суспільства було ключовою тезою Просвітництва.

У монографії Н. Левченко “Біблійна герменевтика в давній українській літературі” акцентується увага на протестантських маркерах у творчості Пропоковича, зокрема в його буквальній екзегезі. Тут окремі елементи поетики автора досліджуються з погляду саме біблійної герменевтики. Дослідниця пише, що “Прокопович власну герменевтичну практику заснував на філологічному вивченні Святого Письма, на зіставленні давніх списків і перекладів, на критичному дослідженні пам’яток. Науковий підхід до питання тлумачення біблійних текстів він уважав основним критерієм осягнення істини, а риторику її основним засобом, у якому мета збігалася з об’єктом дослідження” [67, с. 291]. На її думку, “як екзегет, український богослов прагнув виявити основну ідею, закладену в словах і стилях тексту” [67, с. 292]. Він осуджував тлумачення Біблії особою на власний розсуд і ставив високі вимоги до тих, що тлумачать Святе Письмо. Вчена наголошує, що “єдиним непогрішним джерелом віри для Прокоповича є Біблія. Він виступав проти викривлення значень і хибності суджень в екзегетичній практиці, тому в межах лютеранської методи інтерпретації Святого Письма найближчим до істинного сенсу біблійних текстів уважав буквальний. Надмірний алегоризм Прокопович уважав хибним шляхом розуміння біблійної істини” [67, с. 295–296]. Отож Левченко стоїть на тому, що Феофан заперечував бароковий алегоризм, відтак специфіку поетики письменника тлумачить як таку, що була ближча до Просвітництва, вступала у конфлікт із бароковим світоглядом, зокрема його алегоричним способом мислення. Перед Старим

Завітом Прокопович, на думку Левченко, віддає перевагу Новому Завіту. Загалом “біблійна герменевтика Феофана Прокоповича вирізняється тим, що він услід за М. Лютером, який схилився до антиохійської теорії тлумачення Біблії з домінуванням буквального сенсу її прочитання, віддавав перевагу буквальній екзегезі з огляду на те, що, з одного боку, Святе Письмо само себе тлумачить – складні місця в тексті Біблії тлумачаться її паралельними текстовими дефініціями, а з іншого боку, він як прихильник наукового осягнення світу не бачив розвитку біблійної герменевтики без історичної критики, її раціоналістичних напрямів” [67, с. 298]. Фактично екзегетичну парадигму Прокоповича дослідниця базує не просто на компіляції, а на складному переосмисленні традиційних методів тлумачення Біблії. Вона вважає, що автор систематизував їх і створив таким чином єдину методологічну модель, здатну вирішувати екзегетичні проблеми і загалом формувати “основу реформи православної Церкви, яку свого часу Прокопович і очолив” [67, с. 298–299].

Дослідниця З. Нікітіна переважно аналізує філософсько-літературний світогляд письменника, не вдаючись до складних аспектів його біографії. Ведучи мову про концепцію знання у творчій та науковій спадщині Ф. Прокоповича, вчена наголошує на тому, що питання про сутність розуму та його значення в житті людини є одним із провідних у концептуальних положеннях митця. Адже “знання у нього водночас є істинним і прагне абсолюту, а з іншого є надзвичайно практичним, потрібним і корисним для щоденного ужитку людиною” [88, с. 85]. На вивченні специфіки світогляду письменника, зупиняється дослідниця І. Бондаревська. Вона акцентує увагу на тому, що у питаннях ролі та місії знання Феофан Прокопович дотримується принципу певної суспільної обмеженості: “Просвітницький пафос загальної освіченості має зворотний бік – суцільний контроль за обігом знання у суспільстві. У Прокоповича

авторитет і цінність знання обґрунтовуються, фактично, посиленням на соціальну автономію останнього” [10, с. 107–108].

Філософські аспекти світогляду письменника аналізуються у працях В. Нічик. Учена апелює до питання розуміння письменником сутності Бога. На її думку, Прокопович тут у своїх переконаннях базується на концепції розуму, яка значною мірою засвідчує його звернення до ідей деїзму та натуралістичного пантеїзму: “У творах Прокоповича нерідко трапляється розуміння бога як розуму, мудрості, вічної істини, “невидимої всемогутньої сили”, першопричини (“безначальная вина”). Такі деїстичні визначення через твердження про повсюдність бога у Прокоповича іноді зближаються з пантеїзмом” [89, с. 18].

М. Рогович досліджувала біографію і світогляд письменника. Щодо тлумачення біографічних відомостей, то вчена переважно уникає складних питань і фокусує увагу на загально відомих фактах. У її праці розвивається думка про важливу роль у творчості Феофана Прокоповича ідей високої освіти, різкої критики неучтва, неосвіченості. Підтвердженням цього вона вважає його численні сатиричні змалювання людей, які були неписьменними і водночас не бажали навчатися. Ф. Прокопович був переконаний у тому, що у розвитку людської особистості освіта відіграє ключову роль, тому він систематично критикував регресивне і старе. Він, як бачимо, виступав прихильником реформ, закликаючи до постійного пізнання нового: “Мислитель виступає проти авторитаризму, догматизму, релігійного фанатизму, закликаючи людей керуватись розумом, здоровим глуздом. Він обґрунтовує необхідність ширення освіти серед усіх людей, незалежно від їхньої станової належності, висміюючи забобони, обскурантизм і невігластво” [104, с. 34–35].

Важлива щодо дослідження поезики Ф. Прокоповича є теза М. Рогович про те, що в його світоглядній парадигмі визначальними є розумові здібності особистості, які відповідають контексту часу і новим

історичним відкриттям. Діяльність Ф. Прокоповича за своєю сутністю дослідниця вважає просвітницькою, а її цілями називає реформи та модернізацію культурних, духовних і літературних цінностей. Також, згідно з Рогович, своєю місію Феофан вважав інтеграцію нових європейських ідей в русько-український освітній і літературний простір, їх поєднання з національними цінностями. Такий підхід суттєво позначився на поетиці письменника.

На думку Д. Кирик і В. Нічик, важливий вплив на світоглядні засади поетики Ф. Прокоповича мали його підходи до осмислення таких ключових понять, як віра, наука, про зв'язок теології з філософією: “Йому потрібна була така теологічна інтерпретація православ'я, яка б не тільки допускала певну можливість розвитку науки, а й обґрунтовувала б пріоритет світського начала над церковним у суспільному і передусім державному житті” [57, с. 37]. Дослідники вважають, що діяльність Ф. Прокоповича була спрямована на реформування православ'я, прагнення його модернізувати відповідно до викликів нової доби і зміцнити. Письменник вважав, що необхідно відходити від схоластичного розуміння всіх речей, формувати нові цінності у процесі реформ, що позначилося на його поетиці та стилі творів.

В. Нічик зазначає, що Прокопович критикував і заперечував ускладненість барокової поетики з її перенасиченістю метафорами, символами, алегоріями. Він утверджував ідею простого, зрозумілого і чіткого формулювання думок, що відповідало світогляду Просвітництва. На думку вченої, Феофан був прихильником простої, стислої, чіткої та зрозумілої мови. Фактично в його стилі поєдналися риси, як наголошує дослідниця, епох Бароко і Класицизму. Він прагнув вийти за межі барокові та наповнити літературу рисами просвітницькими. Був проти численних алегорій, символів та інших засобів інакомовленнями, критикував перебір деталей і суперечностей, критикував патетичність [91]. Отож Прокопович

формував власну поетику, позначену сильними впливами класицизму і просвітництва. Подібну тезу розвиває також С. Йосипенко, вважаючи, що загалом Ф. Прокопович не підтримував таких рис художнього мислення Бароко, як суперечність, ускладненість. Він орієнтувався на класичні зразки: “Звернення Феофана до класичних зразків є для нього засобом критики сучасності, в якому найважливішим є саме момент критики: якщо бароко було спробою поєднати і узгодити різнорідні елементи минулого, то позиція Прокоповича передбачає вибіркоче ставлення до минулого, де він надає переваги класичним зразкам перед пізнішими надбаннями” [52, с. 341].

В історико-літературній науці традиційно поширена теза про те, що викладачі, спудеї і випускники Києво-Могилянської академії виконали важливу історичну роль, ставши носіями і популяризаторами просвітницьких і раціоналістичних ідей. Водночас поетику творчості Ф. Прокоповича не можна характеризувати як суто класицистичну за своїм характером. І. Іваньо розвиває тезу про те, що вона містить і барочні елементи, що було цілком закономірним: “При всій неприязні до барочної алегорички та емблематики в церковній проповіді і в поезії Прокопович і сам значно зазнав впливу цього панівного стилю, багатьом рисам якого він дав і теоретичне обґрунтування, і художньо-практичний вираз. Наявність протилежних концепцій стилю у Ф. Прокоповича свідчить про суперечливий характер його творчості. В ній риси бароко поєднуються з елементами раціоналістичного стилю – класицизму. Основне вістря полеміки Феофана Прокоповича спрямоване все ж проти стилю бароко, який вже не відповідав новим запитам і вимогам мистецтва. Його естетичні погляди і творчість відбивають тенденцію переходу від бароко до класицизму” [41, с. 76–77].

Дослідниця І. Бондаревська, порівнюючи творчість Ф. Прокоповича і Г. Сковороди, наголошує на помилковості переконання про те, що

письменник був представником суто Просвітництва. Також вона відзначає наявність у ній нових просвітницьких ідей. Дослідниця аналізує особливості тлумачення обома письменниками категорій знання, пізнання, освіти і робить висновок про те, що “немає достатніх підстав вважати Феофана Прокоповича та Григорія Сковороду просвітниками (“ранніми просвітниками”), якщо не розмивати самого поняття Просвітництва, тобто не скасовувати саму суть історичної типології, пов’язаної з цим поняттям як означенням межі традиційною та модерною культурами. При цьому не можна заперечувати внеску цих мислителів у формування передумов модерної культури, але це відбувається за рахунок ресурсу і в межах культури традиційної” [11, с. 85–86]. П. Білоус наголошує на значущості творчої спадщини Ф. Прокоповича, зокрема детально аналізує драму “Володимир”, порівнюючи її з тогочасною європейською драмою і творчістю В. Шекспіра зокрема. Текст української драми бачиться як такий, що позначений суттєвими впливами європейської театральної та драматичної традиції, в контексті якої осмислюється сюжет із української історії, а його події проєктуються на тогочасні політичні та культурні реалії.

Історик С. Плохій, говорячи про імперську кар’єру Ф. Прокоповича, наголошує, що вона “відображала ширше явище – перехід на імперську службу прозахідних випускників Київської колегії, які були потрібні Петру I для реформування церкви, культури та суспільства Московії за західними зразками. [...] Вони допомогли Петру I не лише “вестернізувати” Московію, а й перетворити її на Росію – модерну державу. Вони досягли цього, просуваючи ідеї нової російської вітчизни й навіть нового “словеноруського” народу, невіддільною частиною якого вважали українців, або малоросів” [93, с. 179]. Після Полтавської битви тогочасний ректор Київської колегії Ф. Прокопович виголосив доповідь у присутності Петра I, осудивши в ній Мазепу, свого колишнього благодійника. Таким

чином він задекларував свою лояльність до російського царя, ставши невдовзі ідеологом його реформ.

Загалом у сучасній медієвістичній науці не представлено системного і комплексного дослідження складного питання еволюції поезики Феофана Прокоповича. Проте окремі його аспекти вивчаються у розвідках ряду вчених. Загальний аналіз названих вище праць свідчить про те, що дослідники сходяться на думці про змінність поезики Ф. Прокоповича, її еволюцію. Також характеристика загального спрямування світогляду письменника, що безпосередньо знаходить своє відображення в поезиці його творчості, дає підстави вважати її такою, що позначена глибоким синтезом стильових рис античності, Бароко, Класицизму, Просвітництва.

1.2. Формування світоглядних засад Феофана Прокоповича

Дослідження еволюції поезики Феофана Прокоповича неможливе без аналізу особливостей його світоглядних засад, а також потребує сучасного і політично незаангажованого осмислення окремих фактів біографії письменника. Адже розвиток поезики його творів безпосередньо пов'язаний із тими життєвими перипетіями і кардинальними змінами, через які пройшов письменник. Це є актуальним, оскільки багато питань його життєвого шляху залишаються мало дослідженими і дискусійними, тому потребують найновіших наукових інтерпретацій і висновків.

Ф. Прокопович був не тільки відомим письменником, а й філософом, релігійним, церковним і політичним мислителем і практиком. Загалом, базуючись на життєвих фактах і творчому доробку письменника, наявних їх наукових дослідженнях, виокремлюємо два періоди у житті й творчості письменника. Ці періоди зумовлювалися місцем проживання Прокоповича, його діяльністю та спрямуванням творчості. Перший період – київський,

другий період – петербурзький. Детально поетика творчості в ці періоди, її еволюція будуть аналізуватися у 2 і 3 розділах дисертації. Незважаючи на те, що у другий період свого життя і творчості Феофан Прокопович виступав активним помічником російського царя Петра I, був його політичним і церковним ідеологом, варто звернути увагу на його суттєвий внесок у розвиток і модернізацію тогочасної української літератури. Важливим є переосмислення наявних фактів і нове їх тлумачення.

Феофан Прокопович народився 17 червня 1681 р. в Києві у родині місцевого купця. За іншими відомостями, датою його народження є 9 червня. При народженні його назвали Єлисеєм чи Єлеазаром, а прізвище мав по лінії матері. Після досить ранньої смерті батька хлопця виховував дядько по матері Феофан Прокопович, який обіймав високі посади професора і ректора Києво-Могилянської академії після С. Головчича. Саме за ректорства дядька майбутнього письменника колегіум було перетворено на академію вже у 70-х рр. XVII ст. Помер Феофан Прокопович, коли Єлисею було всього вісім років. Проте цей розумний і діяльний чоловік справив глибокий вплив на формування свідомості хлопця, його майбутні погляди і переконання. Яскравим свідченням цього є те, що саме його ім'я і прізвище взяв Єлезар після смерті дядька. Це стало виявом глибокої пошани хлопця до свого родича і вихователя.

Спочатку молодий Феофан Прокопович отримував освіту в початковій школі Київського братського монастиря. Він відразу виявив глибокий інтерес до науки і знання. Після закінчення школи у 1687 р. Феофан став студентом Києво-Могилянської академії, продовжуючи таким чином і розвиваючи професійну традицію свого дядька. Вже перші роки навчання у закладі засвідчили неабиякі здібності молодого Феофана до навчання, його намагання і прагнення досягти успіху в науках, пізнавати і вивчати більше. Дослідники відзначають, що Прокопович відрізнявся від своїх ровесників тим, що був “порівняно з іншими старанний, кмітливий та

обдарований доброю пам'яттю, мав приємну і витончену вдачу, досяг великих успіхів, [легко] перегнав товаришів та ровесників; завдяки голосові дзвінкому у хорі був солістом, ніколи не захоплювався шкідливими забавами та іншими пустощами” [4, с. 361].

Далі Феофан Прокопович обрав для себе той же самий шлях, яким ішли молоді люди з Руси-України починаючи з XVI ст. Це був шлях навчання в Європі, знайомство і вивчення тогочасних предметів і наук. У 1698 р. Феофан закінчив Київську академію, зокрема її філософський курс. Після цього він вирушив на Городенщину, де вступив до Василянської школи у Битені. Це була відома на той час польська уніатська школа. Кардинальною і світоглядно переломною подією в біографії письменника було рішення прийняти уніатство, стати греко-католиком під іменем Самуїла. Хоча цей факт досі залишається дискусійним з огляду на відсутність точних фактів і доказів. Є свідчення, що після закінчення Києво-Могилянської академії з Києва Феофан поїхав з Києва до Львова, потім до Кракова. Також існують міркування, що його маршрут проходив із Кракова чи Володимира-Волинського, де він постригся у ченці та став дяконом і префектом шкіл міста Володимира. Загалом зміна релігійних поглядів і віросповідання Прокоповичем були продиктовані прагненням Феофана Прокоповича навчатися в Римській єзуїтській колегії святого Атанасія, що була створена папою римським Григорієм XIII для католиків-греків і слов'ян. Приблизно три роки Ф. Прокопович вивчав тут риторику, філософію, богослов'я, історію християнства і Стародавнього Риму, грецьку і римську класику. Не виключено, що саме тут він узяв собі ім'я Самійла Церейського. У документах того часу його називають учнем “великих здібностей і найвищого успіху”. В. Шевчук правомірно припускає, що Церейський могло бути прізвищем рідного батька Прокоповича [150, с. 306]. Навчання в цьому закладі зумовило те, що світоглядні засади Феофана Прокоповича синтезували в собі популярні в

тогочасній Європі та Русі-Україні ідеї Ренесансу, Реформації, Класицизму і Просвітництва. Також саме у стінах Римської колегії він студіював західноєвропейську філософію і літературу, що також значним чином вплинуло на формування його світоглядних засад загалом і у майбутньому поетики зокрема.

Пізніше Феофан Прокопович залишив це місце і вирушив до Почаєва, де знову перейшов у православну конфесію. 1705 р. він остаточно повернувся з Риму до Києва, продовживши свою діяльність під прізвищем Прокопович. Тепер він активно інтегрує здобуті на теренах Європи нові прогресивні знання та ідеї в місцеві освіту й культуру. Мислитель чітко усвідомлює для себе потребу й необхідність їх модернізації, реформування та наповнення новим змістом згідно з тогочасними європейськими викликами. Прокопович став активним і впливовим діячем тогочасного кола київських учених і поетів, які гуртувалися навколо академії та виступали провідниками її реформ. Феофан Прокопович вважав своєю життєвою місією і покликанням поширення й передачу отриманих у Римі знань і досвіду. Він активно практикує в Києво-Могилянській академії нові методи викладання і навчання: “Величезним прагненням та бажанням палаючи себе та свої з великими труднощами здобуті знання батьківщині й грецькій церкві присвятити, 1702 р. зі свідченням про всюди добре проведене життя та зі звичаями, що наче з солі склалися, й дотепністю італійців на Русь повернувшись, застав небагатьох, які знаннями з ним рівнялися б. Магістр, або доктор філософії, й префект шкіл, бібліотеки та гімназії в Київській академії під керівництвом Одорського та інших професорів представлений, почав викладати науки новим методом, яким і доступним, якими, звичайно, все покоління до гуманізму та великодушності будив” [4, с. 363].

Вочевидь, Феофан Прокопович виступив у тогочасному Києві представником і пропагандистом популярної в Європі нової концепції

освіти. Ця реформа і концепція були сформовані на основі європейської філософської моделі мислення і бачення світу, а також була покликана стати новаторською і реформаторською для тогочасного русько-українського освітнього, культурного і літературного простору. Тому Феофан Прокопович присвятив себе благородній меті просвіти українського народу відповідно до тих ідей і тенденцій, які панували в тогочасній Європі.

У структурі світогляду Феофана Прокоповича вагоме місце займають його релігійні погляди, які також формувалися під впливом популярних в Європі філософських та освітніх ідей. У 1704 р. Прокопович став професором Києво-Могилянської академії. Він викладає тут риторику, поезику, філософію, у структурі якої розглядає фізику, арифметику, геометрію. Також Феофан викладав богослов'я. Після повернення до Києва, Прокопович стабільно і непохитно залишався на позиціях православної віри. Бачимо такі риси його світогляду, як гнучкість поглядів і позицій. Саме ці характеристики були притаманні йому протягом усього подальшого життєвого шляху. Фактично повернення до православ'я було необхідним Феофану і для того, щоб мати право обійняти посаду професора Києво-Могилянської академії. Саме вона стала “своєрідним містком між західноєвропейським та українським культурним простором. Тут переосмислювалися визначальні концепти європейського буття, інтегруючись у національну духовну парадигму” [106, с. 259].

Під час викладання в Києво-Могилянській Академії поезики, риторики, філософії, богослов'я, фізики, арифметики, географії Феофан Прокопович зарекомендував себе як особистість з колосальними знаннями і досвідом. Високий авторитет серед колег дали йому підстави у 1710 р. обійняти посаду ректора Академії. Як наголошує Д. Наливайко, ще від самого заснування цього навчального закладу “Петро Могила та його послідовники прагнули до синтезу набутоків європейської освіти й культури

на основі православно-руської культурної традиції, і це надає їхній діяльності й створеному ними навчальному закладові барокового характеру” [83, с. 241]. Зважимо на те, що у часи ректорства Феофана Прокоповича значною мірою завдяки його особистим великим зусиллям і досвіду Києво-Могилянська Академія перетворилася на потужний центр поширення популярних у ті часи європейських ідей, які поєднувалися з національними особливостями, активно інтегрувалися в русько-український освітній, літературний контексти. Також вони активно тлумачилися та інтерпретувалися вітчизняними мислителями, формуючи при цьому власний варіант. Варто наголосити, що в киево-могилянська епоха – це період як бароковий, так і класицистичний. На нашу думку, Феофан Прокопович жив, працював і писав, синтезуючи надбання різних традицій, напрямків, стилів, креативно їх поєднуючи у своєму світогляді й поетиці.

Світоглядні засади, відповідно і поетика Ф. Прокоповича, постали під впливом європейських і автентичних, зокрема киево-могилянських ідей і традицій. Так, “філософія Києво-Могилянської академії була за своєю суттю першим етапом у розвитку професійної філософії в Україні. Вона була підпорядкована приматові теології, розглядалася переважно як помічник у справах віри, являла собою одну з модифікацій шкільної, так би мовити, “відчуженої” філософії, часом була доволі несамостійною” [116, с. 83]. У світогляді Ф. Прокоповича загалом і поетиці його творів зокрема бачимо переосмислення традиційних релігійних канонів і принципів, їх модернізацію і формування суто авторських підходів. Погоджуємося з тезою В. Горського про те, що Києво-Могилянська академія стала важливим осередком формування власних і популяризації європейських світоглядних засад і філософських ідей: “Так закладався ґрунт освітньої концепції, налаштованої на формування самостійної, творчо, критично мислячої особистості, здатної до вільного ствердження власної гідності й

гідності свого народу і разом з тим налаштованої на взаємодію, здатної почути іншого в діалозі, що утворює зміст європейського культурного співжиття” [27, с. 125]. Саме Ф. Прокопович у стінах Києво-Могилянської академії став їх промотором і носієм. Правомірно наголошує Н. Яковенко, що викладачі та учні Києво-Могилянської Академії популяризували і поширювали європейські ідеї в українському культурному просторі, таким чином зумовлюючи його вихід на нову стадію розвитку, відповідну тогочасним європейським традиціям: “Перелом у сприйнятті / тлумаченні європейського простору був, поза сумнівом, інспірований києво-могилянським ученим осередком упродовж 1630-х років. Поштовхом до проникнення метагеографічного поняття “Європа” в українське словництво, а далі й зародження почуття власної належності до такої “Європи” стала крута зміна освітніх комунікацій, передусім упровадження в українську навчальну практику відповідних підручників, текстів і навчальних взірців *studia humaniora* західної школи” [159, с. 222].

Отже, світоглядні засади Ф. Прокоповича, відображені зокрема в поезиці його творчості, представляють суто авторське осмислення і поєднання елементів філософських, релігійних, духовних, освітянських, наукових, культурних із національної та європейської філософсько-теологічних систем. Викладач і ректор Києво-Могилянської Академії Прокопович проявив себе як учений у сферах теорії та практики літератури, філософії, історії, релігії, педагогіки. Ці бачимо у трактатах письменника “Про поетичне мистецтво” і “Про риторичне мистецтво”, які містять теоретичні засади розуміння ним основ і засад поезики й риторики.

Правомірно наголошує І. Ісіченко, що “Феофан Прокопович працює в Києво-Могилянській академії, викладаючи поезику, риторику, філософію. Він виявляє неортодоксальні погляди на східну християнську традицію й навіть звинувачується в ересі. Підставою до цього були критичні зауваження щодо культу нетлінних мощів києво-печерських святих.

Водночас на нього звертають увагу московські урядовці, відзначаючи проросійські симпатії Прокоповича та його схильність до конформізму” [46, 401]. Як бачимо, конформізм був однією з визначальних рис характеру письменника, що зумовлювало спочатку його перехід із однієї конфесії в іншу, а потім знову повернення в попередню конфесію. А пізніше саме цей конформізм став підставою для кардинальної зміни письменником своїх політичних, церковних, освітянських, культурних пріоритетів.

Також, на нашу думку, суттєвою причиною переходу Феофана Прокоповича на бік російського царя стала відсутність порозумінь із київським духовенством, на чому наголошує І. Ісіченко: “Не користуючись довірою київського духовенства, Прокопович вдало використав політичну кон’юнктуру, що склалася після антимонархічного виступу гетьмана Івана Мазепи. Він відразу ж поквапився засудити беззастережно шанованого доти в Києві гетьмана й цілком підтримав репресивні акції московського царя” [46, с. 401]. До речі, у київському середовищі досить швидко щодо Прокоповича склалася й утвердилася репутація людини, котра ідейно повністю перебуває на боці Петра І. Свідченням і підтвердженням цього стало те, що 1711 р. Феофан разом із царем взяв участь у Прутському поході. Саме після повернення з цього походу його було призначено ректором Києво-Могилянської академії.

Проте вже у 1716 р. Ф. Прокопович залишив Києво-Могилянську Академію, виїхавши до Санкт-Петербурга. Цей переїзд відбувся з ініціативи царя Петра І, котрий призначив українського діяча і письменника на посаду свого помічника. Тепер Феофан Прокопович опікувався питаннями і проблемами переважно церковними. Цей переїзд зумовив визначальні та кардинальні зміни у світогляді письменника, що знайшло відображення і в поезиці його творчості зокрема.

Дослідник В. Шинкарук щодо другого, тобто російського, петербурзького періоду в творчості Ф. Прокоповича зазначає, що

письменник здобув великий авторитет радника і спрямував свою діяльність переважно на розбудову Російської імперії, повну підтримку реформ Петра I: “З цього часу і до смерті царя Ф. Прокопович був головним радником російського самодержця у справах релігії, науки та культури, ідеологом багатьох суспільно-політичних процесів. Проте усі реформи, які втілював у життя Ф. Прокопович, спрямовувались на посилення російської монархії і були пов’язані з відстоюванням інтересів дворянства, у першу чергу російського” [155, с. 50]. Перебуваючи на теренах Російської імперії, Прокопович фактично відходить від тих наукових досліджень, письменницької та освітньої діяльності, які він провадив у Києві та Києво-Могилянській Академії. Він цілком інтегрувався в контекст російської політики, беручи безпосередню участь в організації державного і церковного правління.

Вважаємо, що це рішення про остаточний переїзд і зміну поглядів стало результатом попередніх переконань письменника і його міркувань. Як наголошує І. Ісіченко, “1716 р. цар викликав Прокоповича в Санкт-Петербург. Серед українців, залучених до творення ідеологічних і культурних підвалин Російської імперії, гнучкий і безпринципний Феофан Прокопович зробив найуспішнішу кар’єру. Він фактично очолює інтелектуальний центр петровських реформ – “вчену дружину”, теоретично обґрунтовує ідеї абсолютизму, здійснює перетворення Російської Православної Церкви на підпорядковане Святішому Синодові “відомство православного сповідання” [46, с. 401].

Дещо раніше В. Нічик, на відміну від І. Ісіченка, пояснювала остаточний переїзд і зміну діяльності Прокоповича тим, що він урешті-решт підкорився наказу царя: “Феофан, маючи великий потяг до занять наукою, не хотів кидати Академії з її бібліотекою, з її атмосферою ідейного спілкування, палких обговорень наукових проблем тощо. Він розумів, що адміністративні посади не дадуть йому виявити себе як вченого. Цілий рік

він зволи́кав з від'їздом, однак був змушений підкоритись наказові царя" [91, с. 78]. Хоча міркування І. Ісіченка є більш різнобічними і цілком політично не заангажованими, тому вважаємо їх більш об'єктивними.

На нашу думку, переїзд Феофана Прокоповича на терени Російської імперії варто пояснювати низкою причин, по-перше, це його схильність до конформізму, по-друге, певні непорозуміння з київським духовенством і відсутність їхньої довіри, а також підтримка поглядів Петра I щодо реформ, інтерес до політики, особисті амбіції та прагнення влади. Український діяч і письменник практично реалізовував поза Руссю-Україною свої ідеї про користь освіти. Не можемо залишити поза увагою факт, що це відбувалось саме на теренах Російської імперії; він за власний кошт створив школу, в якій навчалось близько 160 дітей, які походили з бідних родин чи були взагалі сиротами. Багато з них стали видатними вченими у майбутньому, зокрема А. І. Протасов, С. С. Котельников. Ці два діячі обіймали посади помічників М. В. Ломоносова. У цій школі викладали гарні вчителі, яких особисто наймав Ф. Прокопович. Діти тут вивчали риторику, математику, фізику, а також вокал, музику, малювання. Організована тут була і співоча капела, яка стала однією з найбільш відомих і популярних у Петербурзі. Прокопович вважав, що у кожній школі повинна бути пристойна бібліотека. Тому сюди віддав свою власну книгозбірню і постійно її поповнював.

Ф. Прокопович підтримував тісні контакти з Академією наук. Свідченням цього є те, що конференц-секретар, академік кафедри вищої математики Христіан Гольдбах, міркуючи про написання історії Академії на засіданні в Академії 17 лютого 1735 р., вніс пропозицію звернутися саме до Прокоповича з проханням створити таку історію. П. Пекарський згадує Прокоповича як друга й покровителя багатьох академіків і талановитих учнів. Саме Прокопович став на захист Михайла Ломоносова, коли його хотіли виключити зі Слов'яно-греко-латинської академії за те, що він назвався дворянином, а насправді ним не був. Ніби то Прокопович сказав

тоді: “Не бійся нічого, хоча б калатанням у великий московський соборний дзвін стали тебе оголошувати самозванцем – я твій захисник” [97, с. 27]. Коли до університету при Петербурзькій академії наук запросили кількох найбільш талановитих випускників Слов’яно-греко-латинської академії, то серед них був Ломоносов, адже цьому сприяв Феофан Прокопович. “Ймовірно, що саме Прокопович порадив майбутньому вченому продовжити своє навчання в Києві, а потім і за кордоном” [97, с. 27]. Феофан Прокопович постійно підтримував талановиту молодь. Серед його творів варто згадати також “Буквар” і “Перше повчання підліткам”, за якими навчалось кілька поколінь учнів, зокрема, українці, росіяни, білоруси, молдавани, грузини, серби, греки, болгар. Наприклад, у Сербії було його сім видань. Також він був популярним і в Росії.

Отже, на теренах Російської імперії Феофан Прокопович зробив блискучу кар’єру. У 1718 р. він був висвячений на посаду єпископа Псковського і Нарвського. А 1721 р. став віце-президентом Святішого Синоду. Брав участь у створенні Російської Академії Наук. Перебування на цих посадах сприяло зростанню авторитету Прокоповича у Російській імперії. Навіть після смерті Петра I він залишався вірним його позиціям. Сприяв тому, що саме Катерина I посіла престол. Як нагороду за це 1725 р. Прокопович отримав посаду Новгородського архієпископа, що означало його лідерство у Російській Православній Церкві. Прокопович зміг утримати свої позиції і за роки правління наступних російських правителів. Помер Феофан Прокопович 19 березня 1736 р. у Новгороді.

Висновки до розділу 1

Сучасне дослідження еволюції поетики Феофана Прокоповича має базуватися на аналізі традиції вивчення творчості письменника, специфіки трактування окремих аспектів цього питання. Звертаємо увагу на праці, котрі є важливими з погляду наукового осмислення поетики, не позначені політично-ідеологічними впливами.

С. Єфремов акцентував увагу на внескові Ф. Прокоповича в розвиток драматургії, аналізуючи твір “Володимир” з огляду на його жанрову та тематичну новизну. Д. Чижевський зробив комплексний зріз світогляду і творчості автора, трактуючи їх як такі, що виходили за межі барокової літератури, показуючи це на прикладі поетики його проповідей, драми, поезії. Детальний аналіз Чижевським символів у поезії Прокоповича репрезентує дискусію письменника з бароковим стилем. М. Возняк наголошує на впливах єзуїтських драм на трагікомедію “Володимир”, творення Феофаном тексту без штучних сценічних ефектів, з використанням елементів народності й українських реалій. Саме останнє вчений називає головною заслугою Прокоповича. М. Возняк світогляд автора у творі характеризує як проукраїнський.

У просторі модерних наукових студій важливе значення має вивчення творчої спадщини письменника, зважаючи на змінність його суспільно-політичних переконань і позицій. Так, О. Салтовський досліджує феномен Ф. Прокоповича у контексті розвитку ідеї української державності в козацьку добу. Він вивчає окремі факти біографії письменника, які вплинули на характер його поетики. Прокоповича вчений трактує як особистість, котра бачила себе тільки в межах Російської імперії. В. Шевчук вивчав складну й неоднозначну біографію письменника і його творчість, досліджуючи світоглядні, новаторські щодо поетики аспекти. Вважаємо, що складність характеру й біографії впливала і на специфіку

поетики письменника. Відтак у творчості автора синтезувалися позитивні й негативні риси його характеру. Вчений подає стислий виклад біографії письменника, детально аналізує особливо складні й неоднозначні факти, а також драму “Володимир”, поетичні твори. Київський період у житті й діяльності Прокоповича Шевчук називає часом найвищого розвитку його творчості, формування фундаментальних засад поетики, які еволюціонували в петербурзький, загалом російський період його життя. Наголошує В. Шевчук і на внескові письменника у розвиток теорії поезії, відході від барокових принципів, яскравих рисах класицизму.

Вивчаючи спадщину Ф. Прокоповича, зокрема окремі аспекти її поетики, архієпископ Ігор Ісіченко наголошує на дискусійних і неоднозначних моментах життєвого шляху письменника. Зокрема на тому, що вже в часи діяльності Прокоповича у Києво-Могилянській академії він привернув увагу московських урядовців своїми проросійськими симпатіями і схильністю до конформізму. Наголошує Ісіченко і на складних стосунках Прокоповича з київським духовенством. Остаточний перехід Прокоповича на бік Петра I після Полтавської розцінюється як політичний крок, результат уже сформованих позицій Феофана. Констатуючи факт остаточного переїзду українського письменника 1716 р. в Санкт-Петербург, Ісіченко характеризує його як людину безпринципну, творця імперської ідеології Петра I. Також І. Ісіченко детально проаналізував трагікомедію “Володимир” і поезії.

Л. Ушкалов досліджував особливості світогляду Ф. Прокоповича, представлені у курсі етики та інших, читаних у Києво-Могилянській академії. Філософські й літературні праці письменника вивчав В. Литвинов, який досить стримано характеризує зміну поглядів Ф. Прокоповичем. Він виокремив два періоди в його житті й діяльності: перший – київський, коли переважно був ученим, письменником, філософом, педагогом, і другий – петербурзький, коли Прокопович був здебільшого церковним і політичним

діячем. В. Литвинов перехід Феофана на позиції Петра I та переїзд у Петербург трактує як вимушений крок. Вважаємо, що Прокопович керувався передусім приватними амбіціями, прагненням посад і влади. Також В. Литвинов дослідив суспільно-політичні погляди, ідеал держави Прокоповича, його релігійні переконання і філософські погляди, акцентуючи увагу на ідеях раннього Просвітництва та їх реалізації у творчості автора, зокрема драмі “Володимир”, творі “Разговор гражданина з селянином да півцем или дячком церковним”. Литвинов наголошує на особливій заслугі письменника у розвитку сатири, прихильності до принципів гуманістів Ренесансу. Вчений дослідив педагогічну діяльність автора, представив його як репрезентанта українського Просвітництва. “Поетику” Ф. Прокоповича В. Литвинов на основі детального аналізу називає просвітницькою, що перебуває в опозиції зі світоглядом Бароко. М. Сулима розвиває тезу Д. Чижевського про національний сюжет драми “Володимир” Ф. Прокоповича, називає позицію автора у творі промазепинською і проукраїнською. А саму драму характеризує як релігійну, з домінуванням релігійних почуттів і переживань і просвітницькою за своїм характером.

О. Сліпушко розвиває тезу про просвітницький і класицистичний характер творчості Ф. Прокоповича. Вчена детально проаналізувала життєвий шлях автора, його світогляд, акцентуючи увагу на європейському характері освіти письменника, модернізації ним Києво-Могилянської академії, її інтеграції в тогочасну європейську систему. Світогляд і особливості поетики Прокоповича О. Сліпушко тлумачить як такі, що виходять поза межі доби Бароко, містять просвітницькі тези. Дослідниця проаналізувала трагікомедію “Володимир”, поетичні тексти письменника. Н. Левченко вивчала творчість Т. Прокоповича з погляду її протестантських маркерів і біблійної герменевтики. На її думку, автор

створив методологічну модель, яка розв'язує екзегетичні проблеми і формує основу реформи православної Церкви.

Низку наукових праць присвячено дослідженню філософських засад творчості Прокоповича у зв'язку з його літературними поглядами. Дослідниця З. Нікітіна звертає увагу на особливості філософсько-літературного світогляду автора. Окремі аспекти життєвого шляху письменника і його світогляд досліджувала М. Рогович. Ведучи мову про біографію Феофана, вона загалом уникає складних і дискусійних фактів, зосереджуючи увагу на загально відомих відомостях, фактично не коментуючи складні аспекти його біографії. Також особливості філософського світогляду Феофана Прокоповича досліджувала І. Бондаревська. В. Нічик вивчала проблему трактування письменником сутності Бога, його концепції розуму, базованої на ідеях деїзму і натуралістичного пантеїзму. Праці Д. Кирик і В. Нічик осмислюють вплив на поетику Ф. Прокоповича його підходів до розуміння понять віри, науки, акцентують на зв'язку теології з філософією. На думку цих дослідників, Прокопович як релігійний діяч прагнув реформувати православ'я, модернізувати його згідно з викликами сучасності. В. Нічик розвиває тезу про те, що Феофан як письменник і філософ був критично налаштований щодо ускладненості барокової поетики, її метафорики, символіки, алегорій. Власною творчістю він репрезентував ідею простого, чіткого, зрозумілого формулювання думок, що було притаманним Просвітництву. Загалом В. Нічик поетику творчості автора характеризує як таку, що позначена елементами класицистичного і просвітницького стилів. С. Йосипенко трактує стиль поетики Ф. Прокоповича як такий, що вступає у суперечність із художнім мисленням Бароко, зокрема його суперечністю й ускладненістю. Проте поетика творчості Ф. Прокоповича не була суто класицистичною, як твердить І. Іваньо, вбачаючи у ній також барокові елементи як вияви впливів епохи.

Загалом наявні праці, присвячені вивченню окремих аспектів еволюції поезики Ф. Прокоповича, не містять системного і комплексного дослідження цієї наукової проблеми. Визначальна тенденція становить бачення дослідниками змінності поезики письменника, її еволюції. Вважаємо, що ця еволюція базувалася на осмисленні та подальшому синтезі на різних етапах творчості стильових античних, барокових, класицистичних і просвітницьких рис і характеристик.

Вивчення проблеми еволюції поезики Феофана Прокоповича потребує також дослідження його творчого світогляду, сучасного трактування окремих фактів біографії автора. Вважаємо, що розвиток поезики творчості пов'язаний із життєвими перипетіями і часто карколомними змінами у біографії письменника. Основуючись на вивченні фактів біографії Ф. Прокоповича, його творчої спадщини, враховуючи при цьому напрацювання вчених, виокремлюємо два періоди в його житті та творчості. Ці періоди впливали з місця проживання Прокоповича, характеру його діяльності, спрямуванням творчості. Перший період – київський і другий – петербурзький. Творчість обох періодів (хоча у другий період автор був сподвижником ідей Петра I) становить інтерес для історії української літератури, оскільки є внеском у розвиток і модернізацію тогочасного письменства. Необхідно подати сучасне нове трактування фактів біографії та творчості, зокрема зміни ним релігійних конфесій, внескові у розвиток освіти, літератури.

Загалом релігійні, політичні, суспільні, філософські, освітні, літературні погляди Ф. Прокоповича характеризуються змінністю, гнучкістю, конформізмом. Його світогляд базується на суто авторському осмисленні й поєднанні автентичних та європейських філософських, духовних, релігійних, наукових, освітянських, культурних, літературних традицій. Вважаємо, що переїзд Феофана Прокоповича в Російську імперію, зміна ним суспільно-політичних позицій стали наслідком його

природженого конформізму, багаторічного непорозуміння з київським духовенством, а також підтримки позицій Петра I щодо реформ, базованої на сліпій вірі в “європейськість” російського диктатора, особистому інтересі автора до політики, амбіцій та прагнення влади.

РОЗДІЛ 2. ЕВОЛЮЦІЯ ПОЕТИКИ Ф. ПРОКОПОВИЧА КИЇВСЬКОГО ПЕРІОДУ

2.1. Поезія письменника: особливості ідейно-тематичного спектру і жанрової системи

Творча спадщина Феофана Прокоповича, зокрема його поетичний доробок, позначена бароковою різноманітністю. Автор застосував для вираження своїх думок і почуттів широкий спектр жанрів. Також його поетичним текстам притаманна багатовекторна ідейно-тематична різноманітність. Насамперед творча спадщина письменника представлена такими жанрами, як вірші, драми, проповіді, епістолярні тексти, філософські трактати (“Поетика”, “Риторика”, “Математика”), переклади. Як наголошує Н. Левченко, Ф. Прокопович апелював переважно до буквального тлумачення Святого Письма, базуючись на суто наукових підходах: “Науковий підхід до питання тлумачення біблійних текстів він уважав основним критерієм досягнення істини, а риторичну її основним засобом, у якому мета збігалася з об’єктом дослідження” [67, с. 291]. Водночас буквальний підхід до Святого Письма у його творчості синтезувався з алегоричним, який базувався на символічному розумінні й інтерпретації Біблії. Це було цілком логічним і зрозумілим у контексті домінуючого барокового світогляду, з його увагою до символізму, алегоризму, підтексту. При цьому “Прокопович не виключає повністю

алегоричного прочитання Святого Письма, але його історичний зміст залишається для нього первинним” [67, с. 295]. Також погоджуємося з тезою дослідниці про те, що Ф. Прокопович орієнтувався таки на розум, інтелектуальне й раціональне осягнення головних тез Біблії. Відповідне тлумачення бачимо в його поетичних текстах.

Феофан Прокопович, будучи блискучим поетом-практиком свого часу, зробив вагомий внесок у розробку теорії поезії, запропонував новий напрям і власне розуміння художньої поетичної творчості. Визначальною тезою його поглядів на теорію і практику поезії був відхід від традицій курйозного віршування. Натомість він віддавав перевагу простій віршовій формі, утверджував максимально чіткий, зрозумілий стиль письма, позбавлений будь-яких суперечностей. Також Феофан Прокопович був прихильником досконалого стилю, певною мірою навіть ідеального. А це вже була риса поетики Класицизму. Водночас поетика творів Ф. Прокоповича характеризується не тільки ідеями Класицизму. На думку самого Феофана як теоретика і практика поезії, важливе значення має розум як визначальний складник людського життя загалом і осмислення світу зокрема. Такий підхід є суто просвітницьким за своїм характером.

Перший, тобто київський (український) період творчості Феофана Прокоповича охоплює етап від найбільш ранніх датованих творів автора і завершується 1715 р. А вже 1716 р. після переїзду письменника до Петербургу розпочинається новий, світоглядно відмінний етап його життя і творчості, який називаємо петербурзьким і загалом російським.

Вважаємо, що один із перших поетичних творів Ф. Прокоповича є вірш “Елегія, в якій блаженний Олексій розповідає історію свого добровільного вигнання”. Традиційно дату написання тексту встановлюють за часом навчання автора у Римській колегії Святого Афанасія. Очевидно, саме тоді було створено перший поетичний текст. Цей вірш був написаний латинською мовою і вперше надрукований у виданні

“Lucubrationes illustrissimi ac reverendissimi Theophanis Prokopowicz” у місті Вратислава 1733 р. Також твір був включений і до складу поетики Ф. Прокоповича, яку підготував Георгій Кониський “De arte poetica” й видав у місті Могилеві 1786 р. У складі цієї поетики вірш був поданий як зразок жанру пародії. Нове видання латинського тексту побачило світ у зібранні творів 1961 р. Українською мовою вірш переклав Ю. Мушак.

О. Грузинський у праці “Elegiae Alexii” Теофана Прокоповича” [32, с. 20–40] стверджує, що твір є наслідуванням 3 і 4 елегій римського поета Овідія з його книги 1 “Скорбні елегії”. Сюжет твору базується на канонічному середньовічному тексті “Житіє Олексія, чоловіка Божого” в латинській, так званій мюнхенській редакції. Сам вірш написаний від імені Олексія – головного героя. Він особисто веде оповідь про своє життя, детально розповідає про всі його перипетії, страждання, поневір'яння на шляху до святості. Автор зосереджує увагу на описі внутрішнього світу героя, його переживань, почуттів, емоцій. Можемо говорити про художні тлумачення у вірші внутрішнього світу Олексія, відображення у творі його духовних пошуків та осягнень. Починається твір авторським описом найщасливішої, як він вважає сам, ночі в його житті. Це була ніч, коли:

Саме був час залишити батьківську хату навіки,
Христе, до тебе любов це наказала мені [121, с. 40].

Тобто визначальним поворотом у своєму житті майбутній святий вважає можливість залишити батьківську хату і втекти. Він зізнається, що:

Серед тривожних надій я на вигнання рішавсь [121, с. 40].

Пішов у далеку дорогу Олексій сам і без жодних речей. Його емоції в цей час автор характеризує таким чином:

Так я тремтів, наче той, що готується вийти з в'язниці [121, с. 41].

Прокопович описує думки свого героя з приводу весілля, котре не відбулося. Він не хоче, аби ридали всі над його вигнанням. Адже цей шлях він обрав свідомо і за власним бажанням. Особливо Олексія стримувала і

не пускала в дорогу любов батька. Але настала та ніч, коли він зважився на це й обрав шлях духовного зростання і служіння Богові, коли земні стосунки, радощі й почуття стають другорядними поряд із суто аскетичними і духовними. Він наголошує на своїх почуттях у цю етапну мить у своєму житті:

Тричі діткнувсь я порога, і тричі тягар мого тіла
Ноги затримав мої, взуті належно у путь [121, с. 42]

З Риму Олексій тікає до Сирії. Найменшу затримку в Римі герой рішуче вважає злом. Він свідомий того, що жінка, яка мала стати його дружиною, залишиться тут. А він стане вільним і буде захищати свою свободу. Олексій із надією вдивляється у нове життя:

Вже береги італійські лишивши далеко позаду,
Сірію бачу свою й любі мені береги [121, с. 43].

Він звертається до моря як природної стихії, що є не зовсім притаманним християнському світогляду:

Синього моря вітрове! Женіть ви мене, поганяйте,
Бога прихильного це знаком хай буде мені.
Лиште мене, ви, вигнанця на березі моря чужого,
Як лиш ця Божа земля зватися може чужа [121, с. 43].

Там починається нове життя героя – життя, сповнене служіння Богові та зречення мирських радощів і насолод. Як бачимо, у вірші головним є опис внутрішніх почуттів та емоцій Олексія, віднайдення ним сенсу свого життя.

Також до ранніх творів Феофана Прокоповича належить вірш “Опис Києва”. Текст було вперше надруковано латинською мовою у виданні “De arte poetica” 1786 р., підготовленому Г. Кониським. Переклад українською мовою, зроблений В. Маслюком, уперше надруковано у виданні “Аполлонова лютня. Київські поети XVII–XVIII ст.” 1982 р. Текст вірша не датований. Його датування визначаємо часом, коли Ф. Прокопович читав

курс поезиї в Києво-Могилянській академії. Це був 1705 р., тому вірогідно, що цього ж року було написано і сам твір.

Починається твір описом Борисфена як своєрідного знаку й символу міста Києва від найдавніших часів:

В місті шумить плескіт вод Борисфена, де сходить Люцифер,
Тягнеться місто до гір там, де волочить ніч день.
Гострі вершини оточують західні міста квартали,
Хвиля об берег б'є той, що до Аврори лежить [121, с. 43].

З художньою довершеністю описано те, як Босфор жене хвилі. Цей опис характеризується акцентуванням уваги на любові та важливості річки Дніпра в історії граду. Його письменник тлумачить як важливий і невід'ємний символ міста. Прокопович називає місто неприступним саме завдяки могутності річки:

Хвилі ріки Борисфена зі сходу сягають до міста,
З заходу мури міські, там захищає гора [121, с. 44].

Описуючи місто, Прокопович наголошує на його вагомій історичній місії:

Місто звертає чоло на схід, спиною стає на захід,
Тут огорожа – ріка, там же – багато вершин [121, с. 44].

Також у складі цієї поезиї було вміщено й інші твори, зокрема вірш “До вчителів Луки Конашевича та Варлаама Скамницького”. Тут автор говорить про ті риси та вчинки, які вважає неприйнятними для вчителів:

В злиднях самі живете, а учням даруєте гроші,
Хоч їм святий наш закон золото брать не велить.
Діється шкода при цьому подвійна, бо збиток стається
Вам при відході грошей, учням – коли їх беруть [112, с. 30].

Так само у цій же поезиї було вміщено вірш “До читача, прихильного до книжки Квяткевича”. У творі автор наголошує на важливості книги для читача, порівнює її із плодом, який стає результатом цвітіння:

Книжку проглянувши цю, не змарнуєш дозвілля, читачу, –
Схожа на квітку вона з плодом, захованим в ній [112, с. 30].

Ф. Прокопович акцентує увагу на важливості книги в житті людини. Адже саме книга допомагає людині долати довгу дорогу і розважити гостей. А похмурий день книга здатна зробити світлим і радісним. Він радить усім читати самостійно й наголошує на користі читання в житті людини. Також письменник окремо радить багато читати Папі Римському.

Поезія “Епінікіон, сієсть пісьнь побідная о тоєйжде преславной побіді” є вже пізнішим твором і тісно пов’язаним з тогочасними суспільно-політичними подіями. Вірш було написано влітку 1709 р. вже після того, як відбулася Полтавська битва. Текст вийшов у брошурі “Панегірікос, ілі Слово похвальное о преславной над войсками свейскими побіді...”, що вперше побачила світ у Друкарні Києво-Печерської Лаври. До складу брошури увійшло “Слово похвальное”, яке Теофан Прокопович виголосив у присутності Петра I в Софійському соборі 24 липня 1709 р. Також у брошурі було вміщено поему “Епінікіон”. 1709 р. у друкарні Києво-Печерської лаври було видано брошуру “Пенегірікос” латинською мовою. Вірш Феофана Прокоповича “Епінікіон” тут був надрукований двома мовами – польською і латинською. Особливості жанру “Епінікіону” визначаються тим, що у творі наявні елементи класичної оди. Автор максимально дотримується вимог і канонів цього жанру. Текст сповнений звеличення перемоги російського війська під Полтавою 27 червня 1709 р. Вже сам факт звернення до цього факту й деталі його тлумачення свідчать про зміну автором своєї суспільно-політичної позиції.

Деталі у творі майже відсутні. Текст починається традиційним урочистим заспівом:

А ще когда найпаче нині нам желати
Достоїть многих устен, ібо ниже златий
Орган рифмотворчеський воспіти довлієт

Нашей нині радості, ниже что успіет
Вітійських устанет слово [112, с. 30].

Далі автор викладає свої міркування про ту велику силу, якою володіють війська, насамперед він веде мову про православні війська:

Такову безумні мняху в собі силу.
В полках же православних бог непостижимий,
Хотя їм дати кріпость і щит нерушимий [112, с. 31].
Особливу увагу письменник звертає на постать царя:
Царю Богом вінчаний, ти силен о Бозі,
Сокрушив, повергл єси гордого под нозі [112, с. 32].

Він приписує йому такі риси, як сила і велич, військовий геній, що пояснюється зміною автором суспільно-політичних уподобань:

Тобі же, монархо державний,
Что в дар твоя Росія принесет і кія
Воспоет пісні? Ібо побідити свія
Коїм-либо образом дивно би всім діло
Було, яко в повістех славимого зіло [112, с. 32].

Погоджуємося з оцінкою твору, даною І. Ісіченком, який наголошує, що у тексті бачимо “монументальний образ зіткнення двох ворожих сил, що дорівнює за своїми вимірами Троянській війні” [46, с. 402]:

Блисну огнем все поле; многія вскорі
Ізлетіша молнія; не таков во морі
Шум слишиться, єгда вітр на вітр ударяет,
Ниже тако гром з темних облаков рикает,
Яко гримят армати, і гласом і страхом,
І уже день помрачи дим, змішен зо прахом [121, с. 33].

На думку вченого, у творі “протистояння російського війська та шведів з українськими союзниками вводиться автором у контекст священної війни, в якій московський цар має перемогти латинський Захід,

викорінити унію (“лютую єхидну, піющую кров святих”) й визволити православні народи Сходу. Згадки про фараона мають уподібнити перемогу росіян під Полтавою до визволення Мойсеєвого народу з єгипетського рабства. Таким чином Полтавська битва постає епізодом у хрестовому поході” [46, с. 402]. На думку Феофана Прокоповича, мета якого:

...все сокрушити

Темниці варварськія і ярем безмірний,

І от долгих узилиць ізвести род вірний,

Да же, вся побідня совершивше рати,

Крест на стінах сіонських водрузиши златий [121, с. 33–34].

Звісно, Феофан демонструє своє помилкове зачарування ворожими для української нації ідеями. Врешті такий підхід і визначив кардинальну зміну його суспільно-політичних поглядів.

Постать гетьмана Івана Мазепи подано у вірші згідно з російською імперською доктриною, викривлено, не відповідно до історичної дійсності. Його названо “отступник”, “отечества враг велій”, “змінник неістовий”, “ізверг мерзкій”, “плем’я єхиднино”. Цілком у протилежному світлі та не об’єктивно, історично не достовірно змальовує письменник образ Петра І. Цю постать автор ідеалізує й гіперболізує, подаючи як еталон ідеального правителя, що кардинально суперечить історичним фактам. Бачимо, що в цьому випадку для Феофана не було принциповим дотримуватися історичної об’єктивності. Адже він ставив собі за мету представити у художньому тексті нові політичні позиції, які повністю суперечили українським інтересам. Цей вірш Ф. Прокопович написав церковнослов’янською мовою. Треба віддати належне його таланту як поета. Прокопович вправно стилізував текст під форму давніх епічних поем. У центрі художніх описів бачимо образ римського бога війни Марса. Також у творі введено образ лева, який був дуже поширеним і популярним

у тогочасній геральдиці. У вірші образ лева символізує Швецію, котру ставить собі за мету побороти Російська імперія. Твір було написано 13-складовим силабічним віршем.

Вірш “Запорожець кающийся” вперше було надруковано у виданні І. Чистовича “Феофан Прокопович и его время” 1868 р. Очевидно, це був і рік його написання, як і у випадку з “Епінікіоном”. Бачимо, що в київський період свого життя письменник поступово починає змінювати політичні позиції, стаючи видимим прихильником політики Петра І. У творі Феофан Прокопович пише про ту свідому частину українського козацтва, яка перейшла на бік Івана Мазепи й відкрито виступила проти політики Петра І. Автор утверджує думку про те, що, мовляв, ці козаки з часом усвідомили свою помилку, розкаялися і повернулися на Січ. У вірші бачимо своєрідний монолог козаків, які каються, висловлений від їхнього мені. Вони, перебуваючи в поганому душевному стані, нібито прагнуть отримати прощення за свій вчинок,:

Что мні ділать, я не знаю,
А безвістно погибаю:
Забріюл в ліси непроходні,
В страни гладні і безводні;
Атамани і гетьмани,
Попал я в ваші обмани [121, с. 34].

Так автор звинувачує гетьмана Івана Мазепу за те, що той, здається, ввів у оману козаків і занастив їхнє життя. Тому нині козаки прагнуть лише одного:

Лиш би не збиться з дороги... [121, с. 34].

Вони усвідомлюють, як вважає автор, свою провину перед російським царем і сподіваються на його помилування:

Прогонівил я самодержця
З малорозсудного серця.

Да мой же в том розум твердий,
Что Бог і цар милосердий:
Государ гнів оставить,
І Бог мене не оставить [121, с. 34].

Вірш написано у формі ліричного монологу. Його промовляє один узагальнений герой, в образі якого втілено спільні риси запорозького козацтва. Це символічний образ тих козаків, які виступили на підтримку гетьмана Івана Мазепи у 1708–1709 рр., а після поразки у трагічній Полтавській битві залишили Вітчизну. Ці козаки тривалий час поневірялися землями Таврії, що перебувала на той час під владою Кримського ханства. Ці краї Феофан Прокопович описує, як “голодні і безводні”. Автор намагається засвідчити свої симпатії до козаків-вигнанців, співчуває їм. Головним своїм покликанням бачить переконати їх у тому, аби вони перейшли на бік російського царя. А винними в їхніх трагедіях і поневіряннях називає “отаманів і гетьманів”. Прокопович переконаний, що порятунком для цих козаків стане ласка і милість царя:

Прогнівил я самодержця
З малорозсудного серця.
Та мой же в том розум твердий,
Что Бог і цар милосердний:
Государ гнів свій отставить,
І Бог мене не оставить [121, с. 34].

Вірш містить три шестирядкові строфи, рядки з’єднані суміжною жіночою римою. Він написаний силабічним віршем восьмискладовиком, із цезурою після четвертого складу. У цьому творі бачимо проросійську, імперську ідейну позицію Ф. Прокоповича, його переконане дрейфування у бік імперської антиукраїнської політики. Це підтверджує помилкове захоплення автора імперськими ідеями.

Написаний 1711 р. вірш “За Могилою Рябою” вперше було надруковано у виданні І. Чистовича. Тут представлено художню інтерпретацію епізоду російсько-турецької війни 1710–1711р. Особлива увага звернена на битву біля молдовського містечка Ряба Могила, що відбулася 9 –10 липня 1711 р. На особисте запрошення Петра I Феофан Прокопович став учасником Прутського походу, який згадується у тексті. Протягом XVIII ст. вірш був поширений у списках. І хоча тривав київський (український) період у житті автора, твір засвідчує остаточний, безповоротний і помилковий перехід письменника на проросійські позиції.

В основу сюжету тексту покладено опис і художні тлумачення поразки російського війська у битві з турками 9 –10 липня 1711 р. біля Рябої Могили. У результаті цієї поразки було укладено так званий Прутський мир, згідно з яким Московське царство зобов’язувалося повернути Туреччині Азов, повністю ліквідувати свої фортеці на узбережжях Дніпра й Азовського моря. Вірш містить численні епічні описи битв. У його центрі бачимо міфологічний образ античного бога Марса, який виступає втіленням війни. Також у вірші відчутним є вплив українських народних дум, певні ремінісценції з них:

В день недільний ополудні
стался нам час вельми трудний,
Пришол турчин многолюдний.
Пошли назустріч козацькія,
пошли полки волоськія,
пошли загони донськія [121, с. 34].

Говорячи про російсько-турецьку війну, Прокопович називає її війною цивілізацій – християнської та мусульманської, які символізують монументальні образи Ісуса Христа й Магомета. Феофан висловлює свій жаль і смуток із приводу поразки росіян, а також сподівається на перемогу у майбутньому. Написаний наближеною до української мовою, текст є

дуже динамічним, сповненим численних історичних деталей та містить їхні художні тлумачення. Автор детально описує битви:

Зоря з моря виходила,
ажно поганська сила
в тил обозу зашуміла.
Всю ноч стуки, всю ноч крики,
всю ноч огонь превеликий:
всю ноч там Марс шел дикий [121, с. 35].

У цьому вірші спостерігаємо прагнення стилізувати текст під античні батальні сцени, які займають у творі важливе місце і фактично представляють бачення письменником суті художнього авторського тлумачення феномену війни.

Вірш “Похвала Дніпрові” було написано латинською мовою і надруковано мовою оригіналу 1733 р. у виданні “*Lucubrationes illustrissimi ac reverendissimi Theophanis Prokopowicz. Vratislaviae*”. Також текст увійшов до складу поетики Феофана Прокоповича, яку видав Георгій Кониський “*De arte poetica*”. Українською мовою твір переклав В. Литвинов, і його було видано у третьому томі “Філософських творів” Ф. Прокоповича. Вважаємо, що вірш також було написано ще до переїзду письменника до Петербурга, тому відносимо його до першого – київського (українського) періоду творчості автора. Важливе місце у творі займає опис річки Дніпро як символу міста Києва:

Славен будь, отче великий, завжди повноводий, глибокий!
Ти багатіший за інші річки усі разом, а може,
І найславніший [121, с. 36].

Автор наголошує на силі та могутності Дніпра:
Часто лютує швидка течія, і тоді у нестямі
Навіть столітні дуби вириває укупі з корінням;
З шалом круті береги підриває і валить у воду;

Грізно шумить, як зустріне якусь на шляху перепону [121, с. 37].

Він апелює до історичного минулого і закликає шанувати річку так, як у давнину:

Добре про річку Дніпро-Борисфен наші предки сказали,

Що молоком він і медом наповнений, а не водою.

Годі й казати про те, скільки сіл, скільки міст і містечок

По берегах мальовничих твоїх розрослося усюди! [121, с. 37]

Дніпро для письменника є втіленням історичної та державницької традиції, котрою він пишається:

О славо і гордосте наша одвіку!

Місто – держави могутньої мати й окраса вітчизни [121, с. 37].

Цікаво, що автор має на увазі саме давню київську державність, тобто русько-українську. Але це не завадило йому врешті остаточно й безповоротно перейти на проросійські та антиукраїнські позиції. У вірші Прокопович наголошує на важливій історичній місії річки Дніпро, зокрема її військовому та оборонному значенні:

Слід пригадати також, що в човни вояків посадивши,

Понтові, Чорному морю, погрози ти кидав, бувало,

Й страх наганяв там. Але Батьківщину свою найчастіше

Краще за мури усякі борониш, і ворога злого,

Шлях заступивши, примушуєш геть відійти до кордонів [121, с. 37].

Так само не датованим є вірш “Польський кант”. Вважаємо, що він також був написаний у Києві, тобто в український період життя автора. На сучасну українську мову твір переклав М. Рогович за рукописним списком, який зберігається у Центральній науковій бібліотеці ім. В. Вернадського. Вперше твір побачив світ на сторінках журналу “Вітчизна” у 1969 р. Вірш має ліричний характер і є розгорнутими зверненнями, апеляціями письменника до внутрішнього світу людини:

– Чом, душе моя, сумує думка твоя,

Часто їх ще зітхає? Що смутить, не знаю.

– Чом мені радіти? Не можу зустріти,

Що би веселило. Мені все те мило.

– Що ж так сильно гнітить? Нам сонечко світить [121, с. 38].

Письменник міркує над тим, що приносить особистості радість, а що сум:

– Серце чом палає? Що так допікає? [121, с. 38]

Як і всяку барокову особистість, на думку автора, ліричного героя турбує складність і неоднозначність навколишнього світу. Особливо він переймається тим, що зло панує над правдою і сподівається на швидке настання справедливості:

– Бачиш, мій коханий, як світ наш змішали

Долів головами, до неба ногами?

Зло неправда скаче, а правдонька плаче [121, с. 38].

Важлива буттєва проблема про змагання добра і зла осмислюється автором у художньому світлі. Вирішення всіх питань і проблем такого характеру Прокопович вважає можливим завдяки Божому провидінню і втручанням:

Над усе долягає, що правди немає.

Правда тільки в слові безмежного Бога [121, с. 38].

Невідома також і дата написання творів “Жарт про Венеру, яка шукає свого Купідона” і “Також двовірші – поради-перестороги тому, хто згубне кохання собі запрошує”. Вперше ці ліричні за своїм характером вірші були надруковані В. Нічик і М. Рогович латинською мовою. На українську мову їх переклала М. Рогович. Вважаємо, що обидва тексти були створені Прокоповичем у Києві. У вірші “Жарт про Венеру, яка шукає свого Купідона” бачимо художню і певною мірою лірично-іронічну історію:

Всюди шукає Кіпріда синка, який десь загубився.

Той, що кохає: “Юнак в серці моїм заховавсь” [121, с. 38].

Венера міркує над своїми почуттями до Купідона:
Зраджу ж якщо його, він ворог ще більший буде.
Отже, мовчи краще, грізний втікачу, й пали мене легше!
Кращу криївку, ніж тут, мати не будеш ніде [121, с. 38].

У вірші “Також двовірші – поради-перестороги тому, хто згубне кохання собі запрошує” бачимо осмислення письменником суті кохання, його користі чи зла в людському житті. Прокопович висловлює своє індивідуальне розуміння почуття кохання:

“Що означає “кохаю”, “кохання”, “коханий” – не знаю.

Знаю лиш: хто закохавсь, полум’ям хутко згорить [121, с. 39].

Як бачимо, автор зовсім не захоплюється почуттям кохання, вважаючи його навіть згубним для людини. Ймовірно, це було зумовлено тим, що, рано прийнявши чернечий постриг, Феофан (у минулому Єлезар) не мав у своєму житті взаємного і щасливого кохання. Ці два твори цікаві тому, що представляють зразки інтимної лірики, якої дуже мало у творчості Прокоповича.

Також до переїзду Феофана Прокоповича до Петербургу було написано вірш “Пісня світська”. Він побачив світ у третьому томі філософських творів автора 1981 р. У тексті подано художні тлумачення письменником людських почуттів і насамперед кохання:

Кто в світській жизни хочет щаслив бити

И своїх утїх не потеряеть,

Тот не іщи в ней нікого любити,

Если не хочеш воздыхать.

Убігай любви, как би ти не льстился,

И кріпись, покамест от ней не скусился [121, с. 39].

Він осмислює прояви почуття кохання та його ролі в людському житті:

Перва примета рани ей безкровной:

На свою любезну частий взгляд,

Ах, отвращайся страсті сей виновной,
В сладості которой будет яд! [121, с. 39]

Прокопович вважає, що почуття кохання руйнує життя особистості й не приносить їй щастя:

Єжели ж прельстился лишній раз взглянути,
То свою вольность потерял [121, с. 39].

Кохання автор вважає таким, що позбавляє особистість свободи. Для самого ж Феофана воля дорожча за будь-яке кохання:

Будь бережлив ти: над свою свободу
Волі дрожайшой лучше ніт [121, с. 40].

Припускаємо, що такі міркування про почуття кохання були зумовлені тим, що автор сам його не пережив.

Вважаємо, що у Києві було створено і вірш “Про папський вирок Галілеєві”. У перекладі українською мовою В. Литвинова твір був надрукований у журналі “Вітчизна” 1969 р. Переклад зроблено за рукописним списком твору, який зберігається в ЦНБ ім. В. Вернадського. Твір сповнений гострої критики на адресу Папи Римського. Так, автор звертається до Папи з запитанням:

Чом ти ганьбиш безсоромно ім’я Галілеєве, папо? [121, с. 40]

Він критикує очільника католицької церкви за його неправильне розуміння і тлумачення наукового походження Землі:

Справжня у нього земля, а твоя від початку фальшива.
Бог його зорі створив, ваші ж – лукавого плід [121, с. 40].

Письменник називає Папу неосвіченим і варваром:

Варвара гідний закон твій про світобудову, гаркавцю,
А Галілеїв вогонь – нищить безжального його [121, с. 40].

Загалом поезія першого, тобто київського (українського), періоду творчості Феофана Прокоповича представляє широкий жанровий спектр і розгорнуту систему художньо осмислених ідей і тем. Бачимо у ній

авторські тлумачення історичних подій, тогочасних суспільно-політичних фактів, ліричні міркування, роздуми про освіту, науку. Також поезія цього періоду позначена переважанням проукраїнських позицій, зокрема у роздумах про історичне минуле. Водночас у віршах, присвячених тогочасним політичним і військовим подіям, бачимо поступовий перехід Прокоповича на проросійські позиції, які широко знайдуть своє відображення у поетичних текстах другого, петербурзького (російського) періоду.

2.2. Драма Ф. Прокоповича: жанрове й ідейне новаторство

Драматична творчість Феофана Прокоповича представлена його трагікомедією “Володимир”, яка датується 1705 р. Фактично у творі бачимо чітке дотримання автором тих ідей і принципів, які задекларовані в його “Поетиці”. Твір засвідчив новаторські підходи письменника до написання твору як у сфері жанру, так і щодо ідейно-тематичного спектру. В історії української драматургії це був перший твір, номінований як трагікомедія, в якому поєдналися високий, трагічний і низький, комічний стилі. Так само твір був новаторським тематично, адже вперше автор звертається до національної української історії. Щодо суспільно-політичних позицій Прокоповича, відображених у творі, то вони спочатку, на дату написання твору (до Полтавської битви), були цілком проукраїнськими, а твір був присвячений гетьману і ктитору Києво-Могилянської академії Івану Мазепі. П. Левін називає твір “Володимира” драмою, у якій “політичні” елементи вийшли на передній план. Незважаючи на елементи церковної та державної політики, назва п’єси Прокоповича позначає не лише час та причину її появи, але й православну основу, яка все-таки залишається провідною” [66, с. 68].

Традиційно православна церква використовує Юліанський календар, згідно з яким ушанування пам'яті рівноапостольного святого князя Володимира припадає на 15 липня. Тому “вказівка на певний день в 1705 році (27 липня за григоріанським календарем) є свідченням релігійного “семантичного поля” у підґрунті вистави. Крім того, у пролозі до п'єси автор звертається до Івана Мазепи зі словами, які підкреслюють значення діяльності козацького гетьмана у справі захисту православної віри від ворогів” [66, с. 69]. Незважаючи на цілком новаторський характер самої п'єси, її релігійна основа є очевидною [66, с. 69]. Такий підхід Прокоповича репрезентує і домінуючі політичні погляди вищих верств тогочасного суспільства, специфіку взаємин держави і церкви. Натомість саме богословська лінія твору представлена промовою Філософа. Він репрезентує князеві систему аргументів, які переконують його зробити вибір саме на користь християнської віри. Прикметно, що драма Прокоповича засвідчила тенденції у загальному розвитку драматичного письменства, зокрема впливи єзуїтського театру, а також переважання суто національних, автентичних віянь. Трагікомедія репрезентувала ті вияви церковної православної доктрини, які обстоював сам Феофана Прокопович. Як наголошує П. Левін, “хоча формально українську шкільну драму закладено в рамках західної театральної спадщини й риторичної традиції, представленої переважно єзуїтськими академіями й працями західноєвропейських теоретиків, її зв'язок із православною ідеологією і тим середовищем, у якій вона створювалася, формувалася та інсценізувалася, був настільки тісним, що у порівнянні із західноєвропейськими та польськими прототипами остаточні оригінальні варіанти творів істотно відрізнялися від біблійної першооснови” [66, с. 70].

Драма “Володимир” позначена також впливами церковного богослужіння, як і вся барокова драматургія з її запозиченнями з православної літургії ідей і тем зі Святого Письма. Саме на основі синтезу

у драмі книжної традиції та церковних богослужінь формується головний наратив твору. Як теоретик драми і викладач поезики у Києво-Могилянській академії Прокопович оцінював драму з позицій античності, відповідно до давніх класичних канонів цього жанру. Зокрема, він розвивав і актуалізував ідеї Аристотеля, Горація, Сенеки “щодо недоречності та не виправданості ведення чи зазначення об’єктів або подій на сцені, які могли б образити глядача або були б непристойними” [66, с. 77]. Особливо письменнику імпонують положення з “Поетичного мистецтва” Горація, зокрема теза про недопустимість богохульства і зловживання церковними обрядами. Погляди автора на драму формуються згідно з ідеями античних класиків, з обстоюванням неможливості показу на театральній сцені театру кровопролиття, жорстокості, різних потворних речей. Це зумовлювалося тим, що в епоху Бароко між театром і релігією пролягала глибока прірва, прагнення утвердити неможливість заміни драмою Служби Божої. Натомість драма послуговувалася пояснювальними й ілюстративними елементами, “при цьому дотримуючись структури та послідовності появи цих елементів у літургії, що більш ефективно доносило їхній теологічний зміст” [66, с. 77]. Трагікомедія “Володимир” у художньому світлі засвідчила перемогу нової християнської релігії над язичництвом.

Драма “Володимир” стала першим відтворенням суспільно-політичних і державницьких міркувань автора. Проте первісна присвята твору І. С. Мазепі після поразки гетьмана в Полтавській битві була замінена присвятою Петрові І. На основі цього російська наука протягом тривалого часу викривлено і з політично заангажованих позицій тлумачила образ князя Володимира, який запроваджує християнство у Русі як, мовляв, авторську проєкцію на реформи Петром І. Проте всі релігійні реформи російського царя-тирана розпочалися вже після того, як Прокопович переїхав до Росії. Відтак традиційно в українській науці утверджена об’єктивна думка про те, що Ф. Прокопович насправді проєктував

історичний образ князя Володимира на свого сучасника гетьмана Івана Мазепу. В його баченні Козацька держава, гетьманщина поставала як спадкоємиця і продовжувачка державницьких традицій Київської Русі. Утверджуючи пріоритет влади держави, тобто світської над церквою, автор має на увазі Мазепу, який фактично мав владу не тільки державну, а й контролював церкву, зокрема процеси виборів вищих церковних чинів. На думку Прокоповича, діяльність церкви певною мірою повинна контролюватися світським керманічем, тобто гетьманом. У трагікомедії “Володимир” важливою є ідея про наявність історичної основи для поступового удержавлення церкви, що було актуальним на той час й таку думку поділяв І. Мазепа.

Твір Ф. Прокоповича засвідчив утвердження специфіки авторської поетики у жанрі драми, а також розвиток української драматургії XVIII ст. О. Сліпушко щодо новаторства Ф. Прокоповича зазначає, що “фактично драма Феофана Прокоповича стала суттєвим проривом у тогочасній українській літературі, синтезувавши у собі весь попередній досвід української драматургії та водночас ставши новим словом. Фактично тут усе було нове – сюжет, змалювання образів, авторська позиція, показ психології внутрішнього розвитку героїв” [106, с. 261]. Новаторський характер твору відзначив і П. Білоус, на думку якого трагікомедія Ф. Прокоповича “Володимир” є зразком нової європейської драми. Вчений вважає, що під час навчання в Римі у письменника сформувалася яскраво виражена європейська модель мислення, яку він інтегрував у простір української літератури й освіти: “Після повернення у Київ 1701 року він проявив себе як людина європейських поглядів, критично ставився до схоластичних традицій в освіті і літературі. Тож його п’єса “Володимир”, написана через кілька років після повернення із Риму, репрезентувала ті нові погляди, які Прокопович перейняв у Західній Європі” [8, с. 152]. Такі погляди Ф. Прокоповича бачимо у його трагікомедії “Володимир”. Як

наголошує П. Білоус, у творі простежується схожість із драматичними текстами популярного в тогочасній Європі Вільяма Шекспіра. Можливо, їх вистави Прокопович відвідував під час свого перебування в Римі. Погоджуємося з П. Білоусом щодо існування типологічних паралелей між “Володимиром” і “Гамлетом” В. Шекспіра, що підтверджують образи головних героїв. Загалом у тогочасній українській театральній традиції надбання європейської драми поєднувалися з національними особливостями, будучи інтегрованими в контекст української літератури. Варто зауважити, що національне драматичне письменство не копіювало європейське, а осмислювало його впливи, синтезувало зі специфікою автентичних надбань: “Зіставлення деяких образів, думок, мотивів в обох п’єсах дає можливість припустити, що дух шекспірівського драматичного мистецтва поширювався в Україні вже на початку XVIII ст., про що свідчить драматургія і поетика такої української п’єси, як “Володимир”. Не йдеться про безпосередні впливи, а про те, що українська шкільна драма, до якої традиційно відносять твір Ф. Прокоповича, вивільнялася від середньовічної тематики і поетики, поступово розвивалася, рівняючись на європейські взірці” [8, с. 156]. Європейська драматична традиція впливала на динаміку розвитку поетики Прокоповича, його художньо-естетичних поглядів. Таким чином трагікомедія “Володимир” засвідчила новий етап у розвитку української драматургії, який базувався на інтеграції європейських літературних ідей в український контекст.

Як уже зазначалося вище, спочатку трагікомедію “Володимир” Прокопович присвятив гетьману Івану Мазепі. Будучи особисто знайомим із керманічем Гетьманщини, автор урочисто величає його “превеликим ктитором Києво-Могилянської академії”. А поставлено драму було на академічній сцені 3 липня 1705 р. На прем’єру приїхав сам гетьман. Будучи прихильником античної та класицистичної теорії драми, Феофан дотримується у своєму творі принципу трьох єдностей: дії, часу, місця. У

тексті чітко представлено власне визначення письменником жанру твору. Він пояснює, що це “трагікомедія”, адже тут “змішувались смішні речі, дотепність з поважними і скорботними, і низькі особи із знатними” [77, с. 144]. Така специфіка жанру послідовно дотримується у тексті, виявляючись шляхом синтезу комічного, тобто низького стилю, і трагічного, тобто серйозного, високого стилів. Бачимо це на різних рівнях, зокрема при творенні образів, формуванні ідейно-тематичного спектру. Автор осмислює глобальні проблеми, зокрема запровадження християнства в Русі як державної релігії, при цьому вагомого значення надаючи показу внутрішніх роздумів, переживань і вагань Володимира під час прийняття ним рішення. Наголошуючи на історичній значущості зміни релігії, автор масштабно розкриває складний психологічний стан героя. Світогляд Володимира розкривається у процесі його глибоких філософських дискусій із грецьким Філософом і синами Борисом і Глібом. Таким чином формується глибинний філософський сенс драми, який представлено особливостями інтерпретації Прокоповичем глобального історичного 988 р.

Центральним образом трагікомедії є великий київський князь Володимир. Це складна і багатогранна постать, яка розкривається через його філософські міркування, оцінки людей і фактів. Автор вдало відтворює динаміку внутрішнього світу князя, показуючи ті зміни, які відбуваються у його світогляді. Загалом бачимо керманича князівської держави, який приймає рішення цивілізаційного історичного характеру, віддаючи перевагу християнству як новому майбутньому Києворуської держави.

Система образів подано у трагікомедії у трагічному і комічному стилях. Так, комічний первень, тобто низький, сатиричний стиль постає через образи язичницьких жерців Піяра, Куроїда, Жеривола. Всі їхні слова і дії репрезентовано за допомогою низького, комічного стилю. А це робить

їх не серйозними і позбавленими правдивого сенсу. Погоджуємося з тезою М. Сулими про те, що п'єса Феофана Прокоповича “Володимир” є різновидом історичної та релігійної драми, адже поєднує в собі риси обох. “Отож, маємо власне релігійну драму, в якій немає місця ніяким іншим переживанням, крім тих, які пов’язані з проблемою вибору віри, драму, зіперту на агіографічну традицію. Однак цінність “Володимира” полягає в іншому: вперше в українській драматургії на сцену виходить мислячий герой” [118, с. 203]. Таким мислячим героєм є головний персонаж – князь Володимир. Прокопович витворив абсолютно новий тип особистості мислячої, здатної вести дискусії, приймати історичні рішення та втілювати їх у життя. Цей тип героя постав на базі європейських драматичних впливів, а також містить національні світоглядні риси. Як зазначає М. Возняк, вагомими були впливи єзуїтського театру на формування нової української історичної драми: “І вплив цього роду єзуїтських драм на українські безсумнівний. Єзуїтський театр відбився на будові та стилі українських історичних драм” [15, с. 201]. Загалом впливи єзуїтського театру на українську драму були досить потужними. Фактично драматична традиція Києво-Могилянської академії постала саме у результаті цих віянь та їх інтерпретації національним письменством. Так, польські комедії та інтермедії були зразками для автентичних. Бачимо ці впливи й у драмі “Володимир”. Адже Прокопович був переконаним прихильником європейської, зокрема польської традиції.

“Володимир” має чітку і продуману структуру. Кожна дія виконує власну роль у формуванні загальної концепції драми. Композиція тексту складається з таких частин: пролог, п’ять дій, епілог, який завершується хором на чолі з апостолом Андрієм Первозванним. Автор теоретично обґрунтував свою теорію драми, яку зреалізував у “Володимирі”. Прокопович чітко стоїть на власних, викладених у “Поетиці”, теоретичних засадах драми, втілюючи їх у практичній діяльності. За Прокоповичем,

драматичний твір повинен складатися з п'яти дій. Перша дія – це пролог (протазис), в якій необхідно подавати короткий виклад сюжету драми. У другій дії – епітазисі – відбувається зав'язка події. У третій і четвертій діях – катастазисі – описано кульмінаційний момент. А п'ята дія містить розв'язку твору. Відповідно до цих положень Ф. Прокопович і вибудовує свій твір.

Перша частина є прологом. У ній подано звернення до гетьмана Івана Мазепи, якого названо “ясновельможним паном, ктитором і добродієм”, йому “зведення вітчизни цієї Володимирової після царя є від Бога вручене” [96, с. 40]. Письменник наголошує на тому, що з погляду історичного гетьман є наступником хрестителя Русі князя Володимира, його державницької діяльності, реформ. Автор бачить у ньому гідного продовжувача справи рівноапостольного князя Володимира. Таким чином характер влади гетьмана трактується як такий, що дається Богом. Феофан Прокопович апелює до І. Мазепи, вбачаючи в ньому спадкоємця історичної традиції Володимира. Мовляв, гетьман побачить себе і свою діяльність у Володимирі, розпізнає в його образі власні індивідуальні риси: “Зри себе самого у Володимирі, зри у видовищі цьому, як у дзеркалі, свою хоробрість, свою славу, свій союз любові з монаршим серцем, своє правдиве добролюб'я, свої щирі до православної апостольської єдиної церкви католицької віри нашої ревність та дбання” [96, с. 40]. Як бачимо, на момент написання твору, Прокопович стояв на проукраїнських позиціях, будучи прихильником Мазепи, звеличуючи і прославляючи його реформаторську діяльність. У такий спосіб письменник творить історичну паралель між постатями Володимира й Івана, наголошуючи на їх подібності та спадкоємності не тільки у плані провадження реформ, а й світоглядних засадах. Мазепу він вважає спадкоємцем справ, діяльності, поглядів Володимира і навіть його духовним сином. За допомогою цих образів Прокопович інтерпретує гетьманську Козацьку державу як

спадкоємицю традицій Київської Русі. Як і для Володимира, для Мазепи християнська віра є визначальною світоглядною рисою, характеристикою у розвитку суспільства. На думку Прокоповича, Мазепа є не тільки історичним спадкоємцем Володимира, а навіть його духовним сином. Так, від особистісного рівня автор переходить до рівня державного, трактуючи Гетьманщину як спадкоємицю традицій Києворуської держави. Бачимо, що письменник у своїх історичних міркуваннях орієнтується на тези і положення козацьких літописів. Очевидно, він був знайомий із текстами літописів Самовидця, Григорія Граб'янки монументальним синкретичним твором Самійла Величка. Загалом автор не прагне до історичної точності, про що свідчать включені до складу драми образи синів Володимира – молодих князів Бориса і Гліба. Натомість для нього головним є розвиток загальної національної історичної концепції, в якій Київ та його керманічі бачаться центральними у формуванні історичної перспективи Руси-України. Прокопович проектує образ князя Володимира на постать свого видатного сучасника гетьмана Івана Мазепи. Ідею гетьмана як спадкоємця князя письменник розвиває відповідно до нових умов і викликів епохи, актуалізуючи тези про киевоцентризм, важливість християнської релігії та церкви, роль культури й освіти у розвитку суспільства. Як наголошує В. Шевчук, Володимир є у трагікомедії алегоричним втіленням постаті Івана Мазепи. І хоч біографії обох історичних і державних керманічів не мають безпосередніх аналогій, але між ними існує кровний і духовний зв'язок: “Володимир – алегорія Івана Мазепи... подається не конкретно, примінено до життя одного й другого, а абстрактно, через понятійні постулати, на мислительному рівні. Про вживання саме такого типу аналогії є пряма вказівка автора: Володимир – батько, Мазепа – син його в душі: отже, батько й син подібні поміж себе, але обидва живуть своїм життям й колізії його мають неподібні, хоч кровний та духовний зв'язок поміж ними нерозривний. І справді, коли б почали оглядати життя

І. Мазепи й накладати його на житіє Володимира, то потрапили б у тупець – аналогій тут нема” [150, с. 310].

Перебіг подій і розвиток образів у кожній структурній частині твору є добре продуманим. У першій дії драми – протазисі – описано детально в низькому комічному стилі глибокі переживання і стурбованість Ада через те, що Володимир має намір запровадити нову християнську релігію в Русі. Для боротьби і протистояння з цим Ад випускає на землю дух Ярополка. Він покликаний попередити язичницьких жерців про небезпеку, яка насувається. Так само в низькому комічному стилі описано постаті язичницьких жерців, які виступають у драмі втіленням й останнім оплотом старої язичницької віри. Звісно, комічний стиль, в якому представлено промови і монологи прихильників старої віри, робить їх такими, що не переконують і не втілюють довіри. Так, дух Ярополка виголошує розгорнутий монолог, завданням якого є заплямувати честь великого князя Володимира. Він називає його братовбивцею і ворогом, а також засуджує за вбивства. Все це він говорить для того, щоб підірвати довіру до великого князя, довести, що він не має права бути керманичем держави: “Володимирів брат я. Ні! Голос то ложний, Не брат є Володимир, бо брат мій безбожний Братоубивця!... То ворог, супостатець, моєї жрець крові!” [96, с. 40]. Бачимо, що слова монологу Ярополка сповнені злості, заздрості, часто неправдивих звинувачень, наклепу тощо. Така суто негативна характеристика Володимира, що ґрунтується переважно на неправдивій інформації подає у виключно негативному світлі самого Ярополка. Його виголошені у комічному стилі слова обертаються проти нього самого. Ярополк навіть звинувачує Володимира у тому, що він страждає і йому погано. Він звертається до богів, передає своїм язичницьким кумирам звістку про прагнення великого київського князя запровадити християнство як державну релігію Київської Русі. Такий крок він називає небезпечним і згубним для язичницької віри: “Християнський закон хоче

взяти, Намислив від богів-бо він наших відстати – Таке бажа” [96, с. 45]. Далі виступає Жеривіл і говорить про те, що Володимир уже втратив віру у старих богів, не виявляє до них справжньої прихильності. Серед доказів цього він називає те, що Володимир уже сам майже не приносить жертви старим богам, не шанує їх, а також закликає до цього інших. Коли жрець Жеривіл почув такі слова Ярополка, він висловлює намір звернутися до язичницьких богів, просячи допомоги у перешкоджанні князеві Володимирі запровадити в Русі нову християнську віру.

Друга дія, тобто епітазис, присвячена опису розмов язичницьких жерців Куроїда, Піяра і Жеривіла з приводу майбутніх дій Володимира. Далі детально описано святкування свята бога Перуна. Його звеличує й оспівує жрець Куроїд. Потім на сцену виходить Жеривіл, який голосом, сповненим розпачу, розповідає присутнім про те, що великий князь хоче прийняти кардинальне рішення, котре руйнує все, що є нині: “Володимир, ваш князь, це скорботу незвиклу Нам наводить і пристрасть плекає велику До тілесної хіті і влади мирської” [96, с. 51]. Жеривіл виголошує розгорнуту промову, в якій закликає викликати бісів Світу, Тіла, Огуди, які можуть бути корисними у боротьбі проти нової політики Володимира і загалом християнської віри. Біси обіцяють свою підтримку Жеривілові, висловлюючи в комічному стилі власні примітивні думки щодо можливого спротиву християнізації. Як вважає Біс Світу, Володимир зважився перейняти релігію від греків, і це його рішення є швидким і зовсім необдуманим: “Коли ж бо безумний, Так учинить: од греків прийме оту зваду, / Вподобиться, пізнайте (таки на принаду) Костантину отому...” [96, с. 53]. Біс Огуди виступає з монологом, в якому згадує всі минулі гріхи князя Володимира. Він вважає, що так Володимир прагне спокутувати власні гріхи: “Князь Володимир ймення мав добре і славне. / Був мужній, тож Христові, гадаю, служити / Не мав потреби. Як же кров рідну пролити / Дерзнув, то сан князівський вчинив за мерзоту / І став Христу любимий

від того достоту” [96, с. 54]. Він навіть робить заяву про те, що може вселити князеві “хрестоненависні” думки і помисли, які здатні перешкодити реалізувати його рішення про християнізацію Русі у практичному житті. Натомість біс Тіла наголошує на відомому гріхові великого київського князя, котрий мав триста жінок. Він вважає, що сварка через жінку навіть стала причиною величезної війни між двома князями, що супроводжувалося пролиттям крові та смертями: “Він весь безумовно / У стрілах моїх, триста стріл, трутою впитих, / Занурив йому в серце – жінок триста скритих – / Він біситься любов’ю” [96, с. 55].

Така структурна частина трагікомедії як катастазис охоплює третю і четверту дії. Ці частини містять кульмінацію драми. Певно, вони являють собою опис історичного рішення про запровадження християнства на рівні державному як єдиної релігії. Таким чином у драмі розкривається психологічний стан князя Володимира, процес прийняття ним рішень, еволюція його думок і міркувань. Всі головні події твору відбуваються у княжому палаці. Початок третьої дії присвячено опису зустрічі та розмов великого князя Володимира зі своїми синами Борисом і Глібом. Тут для Феофана Прокоповича визначальним є репрезентувати ті складні та неоднозначні роздуми, сумніви, міркування, які сповнюють внутрішній світ князя Володимира. Зокрема, детально описано процес міркувань над сутністю християнства й особливості прийняття князем історично важливого і цивілізаційного рішення. Сам князь свідомий своєї історичної місії, адже після цього зміниться не тільки держава, а й іншим стане її керманіч.

Автор наголошує на важливості того внутрішнього вибору між язичництвом, старим і християнством, новим, який здійснюється насамперед у душі Володимира. Тривалими є князівські дискусії та розмови з грецьким філософом, який розповідає князеві про сутність віри, а також власними синами Борисом і Глібом. Автор порушує тут принцип

історичної достовірності, роблячи Бориса і Гліба учасниками християнізації Русі, чия думка була важливою під час прийняття князем рішення. Адже насправді вони були народжені після 988 р. У драмі ж сини Володимира є не тільки носіями християнських ідей, а й сильними прихильниками православної віри. Хоча Русь приймала християнство ще до його розколу на православ'я і католицизм, який відбувся 1054 р. Тому це свідчить про те, що в інтерпретації Прокоповича історичні факти набувають суто художнього звучання. До Бориса і Гліба Володимир має особливу довіру, адже між ними існують кровні зв'язки. А от противником Володимира постає язичницький жрець Жеривіл. Він прагне переконати великого князя чинити так, як того бажають і воліють язичницькі боги. Він аргументує, що ці останні почали хворіти і занепадати, оскільки Володимир уже не приносить їм жертви. Саме тому жрець прохає князя проявити милосердя до язичницьких богів. Проте бачимо стійкість і непохитність Володимира щодо свого рішення запровадити християнство: "Послухай мою ти, Жериволе, раду: / це маємо збути. Бога більшого візьмем" [96, с. 60]. Крім того, він запрошує Жеривола залишитися і вислухати Філософа, котрий здатний переконати навіть язичницьких жерців у істинності християнства.

Детально описано розповідь Філософа про його прихід до княжого палацу, що сталося як за повелінням князя, так і з власної волі. Саме друге вважається автором особливо важливим. Володимир апелює до Філософа і просить його пояснити визначальні тези християнської релігії. У дискусії беруть участь Жеривіл і Філософ. Ймовірно, це дві відмінні концепції щодо того, якою бути майбутній релігії Руської держави. Вони цілком по-різному пояснюють і розуміють Бога. Жеривіл переконаний, що не потрібні ніякі зміни, необхідно залишити язичницьких богів і їхню релігію недоторканими. На його думку, у християн є єдиний Бог. Натомість у язичницькій вірі існує великий пантеон богів, яким потрібно постійно

приносити жертви, щоб вони могли існувати і не занепадати. Він вважає, що сферою існування язичницьких богів є світ матеріальний, це їхні ідоли. А Бог християнський невидимий, і ніхто його не бачив. Жеривіл звинувачує Філософа у тому, що, мовляв, він зовсім не пізнав Бога: “Оце так славимий Філософ! / Чужих знає, не знає Бога свого. / Не знає, у кого вірить. / Глянь, княже, якого Учителя ти маєш” [96, с. 67]. Натомість Володимир висловлює думку, що язичник мислить так тому, що є дуже обмеженим і має викривлене розуміння релігії, що зумовлене відсутністю належної освіти. А якщо духівництво не має освіти, знань, то це веде до виникнення проблем у державі: “Не треба, ні закону, ні в осуд давати / Державу нашу, рід наш жорстокий, безслівний, / Письмо він ненавидить – у тому є винний” [96, с. 67].

Осмилюється й актуальна на той час проблема освіти. Згідно з історичною традицією, саме князь Володимир після запровадження ним християнства став засновувати в Русі школи для навчання, насамперед дітей зі знатних родин. Таким чином поступово утверджувалася і розвивалася національна освіта. З ім'ям великого київського князя пов'язаний розвиток навчання та освіти. Відповідно він є реформатором і в цьому сенсі також. Означену рису Прокопович проектує і на свій час, зокрема на ті реформи, які провадив у системі освіти Гетьманської держави його сучасник Іван Мазепа. Сам письменник був послідовником прихильником освіти, постійно піднімав питання про необхідність її поширення серед широких кіл суспільства. У світогляді Феофана Прокоповича визначальною була теза про необхідність і важливість освіти як запоруки успішного суспільного розвитку. Саме освіту він бачив основою прогресу. Відтак письменник наголошував і на необхідності її постійної модернізації, вдосконалення згідно з новими європейськими викликами. Отримавши блискучу освіту в Європі, Феофан реалізовував свої освітні ідеї в навчальному просторі Києво-Могилянської академії, а

також теоретично обґрунтовував у своїх творах. Він утверджував тезу про те, що висока якість освіти в державі чинить вплив на розвиток церкви, культури, політики, економіки. На його думку, держава повинна дбати про поширення освіти серед широких верств населення, саме вона здатна зробити освіту доступною для широких верств суспільства. В. Литвинов наголошує, що описана у трагікомедії дискусія грецького Філософа з язичницьким жерцем Жериволом має глибинний алегоричний підтекст, у ній загалом подано міркування самого автора стосовно боротьби і протистояння освіти, Просвітництва, шкільництва з тотальною неосвіченістю: “Під виглядом боротьби християнства з поганством автор зображує актуальну на той час боротьбу Просвітництва з невіглаством, де перше в нього ототожнюється з прогресом, а друге – із застоєм. У суперечці з грецьким “філософом” невіглас-жрець Жеривол, не вміючи заперечити щось по суті, відповідає лише лайкою, криками та погрозами. Як князеві Володимиру, так і всім іншим стає зрозумілим, що це – від неосвіченості. Боротьба закінчується перемогою “філософа”, тобто перемогою Просвітництва над невіглаством церковників” [74, с. 66]. Щодо алегоричності тексту пише й І. Ісіченко, зазначаючи, що головний конфлікт драми має алегоричний характер. Проте тлумачити цей конфлікт варто масштабніше. Йдеться не тільки про антитезу неосвіченість – освіченість, а й про представлення християнства як новаторського руху доби, запровадження котрого є ознакою суспільного прогресу: “Конфлікт між двома групами персонажів драми – це відображення споконвічного протистояння консерватизму і новаторства, прагматизму і жертвності, нецтва й освіченості” [46, с. 499].

Князь Володимир і грецький Філософ спілкуються і міркують про глибинне християнське віровчення. Філософ пояснює своєму співрозмовнику причину невидимості характеру Бога, відкриває способи переконатися кожному в тому, що він існує. На його думку, саме за умови

невидимості Бога можливою є віра в нього людей: “Коли б був видимий Він для людини / й також не був би множимий Собор багатобожжя, ніколи-бо віри / Теж не могло би бути по світі безмір’я. / Бо віра – значить вірить у річ таємничу” [96, с. 68]. Також Філософ приділяє велику увагу поясненню тези про те, що Бог єдиний, водночас пояснюючи шляхи його пізнання. Потім переказує та коментує біблійну історію про створення Богом людини, пояснює суть трипостасності Бога.

У четвертій дії трагікомедії представлено розмови Володимира з синами Борисом і Глібом. Зокрема, міркування про розповіді Філософа. Феофан Прокопович акцентує увагу на тому, що князь чітко усвідомлює всі багатогранні внутрішні зміни та еволюцію, котрі відбулися в його характері. Великого значення він надає власним коментуванням сну, ніби він “якимсь чорним мужем узятий був з тіла. / Ввижалося, проходив крізь пущу пустельну, / Був кинутий у діл темний, а потім в субтельне і світле, й злучне місце приведенний” [96, с. 74]. Сам князь переконаний, що це бісівські спокуси, викликані гнівом на нього з боку язичницьких богів за запровадження християнства в Русі. Проте сини Борис і Гліб переконують батька впевнено йти обраним шляхом, підтримують його рішення про християнізацію. На думку Бориса, ця релігія здатна єднати людей: “Погодження наше є, батьку, неодмінне: / не так кров спорідна нас в’яже, / як та віра божественна, слідна” [96, с. 75]. Внутрішня еволюція головного героя Володимира представлена і через його міркування наодинці з самим собою. Прокоповичу вдалося репрезентувати у драмі особливості психології великого князя через детальні описи роздумів, сумнівів під час прийняття важливого рішення для себе особисто як людини й очолюваної держави Русі. С. Єфремов зазначає, що увага Ф. Прокоповича до змін психологічного стану Володимира у процесі прийняття ним рішення, протистоянь в душі князя є новаторським у драмі: “Новиною був і психологічний момент внутрішнього розвитку, зародки якого теж

спостерігаємо на драмі Прокоповича. Володимир-князь не просто ухвалив перейти у нову віру: в душі у нього теж відбувається велика боротьба, що наочно показує наростання і розвиток дії. І тут автор стає щодо психології свого героя на новий шлях, даючи замість шаблонних алегорій та абстрактних формул правдиве внутрішнє життя Володимирове, виявлене монологом” [34, с. 175]. Так детально показано весь складний процес прийняття історичного рішення Володимиром для майбутнього розвитку Русі. Особистий вибір головного героя набуває значення загальнодержавного. Великий київський князь утверджує світоглядну тезу про віру як важливий чинник у розбудові та прогресі держави.

Своєрідним маніфестом світогляду головного героя і навіть самого автора є розгорнутий монолог Володимира, який будується на діалозі з самим собою: “І скажуть не лише Таке / (мені це серце вражає лютіше) – / Вістять, що не для віри замінюю віру, / А страху ради, щоби явленному миру / Подати міцність, ніби страшні в війни греки / Були мені...” [96, с. 76], “Куди ж бо ідеш ти О княже бідний! Триста жінок твоїх де тих? Не дбаєш, відвернувся? Чи ж бо ти звір дикий, А не людина? Будеш ти гордовеликий, Хоч можеш бути смиренним?” [96, с. 77]. Далі бачимо детальний опис внутрішньої боротьби Володимира з численними спокусами, які накидає йому Біс Зваби. Так, він спокушає князя напливом спогадів про численних жінок у його житті, закликаючи повернутися назад із обраного шляху християнізації: “Верни, Володимире, верни біг поспішний І зупинись, послухай мій плач безутішний” [96, с. 79]. Еволюція образу визначається тим, що поступово всі сумніви князя трансформуються у тверду впевненість щодо правильності рішення про християнізацію. У результаті Володимир приймає остаточне рішення запровадити християнство в Русі: “Христе! Моїм називаю, Хоча тобі не рідний, твоєї жадаю Підтримки, твоїм бути я хочу всеціло, Тобі свою віддавши і душу, і тіло... Йду напевне Христа ізповісти. Іду і божества я

творю волю твого, Закон твій в середині нутра є мого!” [96, с. 78–79] Така внутрішня динаміка світоглядних засад Володимира, почавшись сумнівами, приходять до єдиного переконання щодо правильності християнства як особистої й державної релігії. Ф. Прокопович зазначає, що під час прийняття рішення на Володимира все ж таки визначальний вплив мав не грецький філософ, а його кровні сини Борис і Гліб. Заслугою грецького Філософа було те, що він відкрив князеві тонкощі християнства, прокоментував головні його положення. А от остаточний вибір великий князь зробив на основі власних внутрішніх почуттів і міркувань. Таким було його індивідуальне рішення. Отож Ф. Прокопович утверджує тезу про те, що прийняття Руссю нової християнської релігії як державної стало результатом тривалого цивілізаційного розвитку, підсумованого і втіленого у практичному житті Володимиром. Інші держави на це рішення князя і його держави мали лише опосередкований вплив.

Як наголошує М. Сулима, Ф. Прокопович звертає увагу на релігійне звеличення постаті князя Володимира, говорить про його значні історичні досягнення – хрещення Русі: “Феофан Прокопович писав релігійний панегіричний драматичний твір, а не глибокий психологічний портрет князя Володимира. Драматург прославляв факт введення християнства і його ініціатора . . . Теофан Прокопович писав драму про канонізованого святого” [118, с. 204]. Християнізація Києворуської держави стала результатом міркувань і рішення князя Володимира, що стало свідченням того, що він знайшов духовну істину й визначив для держави новий перспективний шлях прогресу.

У п’ятій дії бачимо розв’язку трагікомедії. Під час діалогу Куроїд і Піяр бідкаються, що вже не приносить Володимир жертв і просять його про це. Язичницькі жерці голодні та немічні, бо князь заборонив й іншим приносити жертви. Куроїд вважає, що це Філософ намовив князя прийняти таке рішення: “Повірів Філософа слову, Заборонив приносити він жертви

у місті” [96, с. 81]. За виконанням наказу великого князя наглядають Мечислав і Хоробрий. Так, Мечислав доносить до загалу історичне рішення Володимира християнізувати Русь: “Хіба вам доволі Не є відомо: всюди побити кумири Звелів князь при насталій християнській вірі?” [96, с. 83] На це язичницькі жерці Куроїд і Піяр відповідають, що їм нічого не відомо про таке рішення князя. Вони намагаються прихильників нової віри залякати гнівом старих язичницьких ідолів і богів. Проте християнство невблаганно завойовує нові позиції. А вірні соратники Володимира Мечислав і Хоробрий втілюють у життя наказ великого київського князя. Хоробрий розповідає про те, що сам Володимир уже охрестився і пізнав істинного Бога. Відтак саме особистий приклад керманича Русі повинен стати мотивом для інших людей. Далі з’являється Вісник і повідомляє, що християнським ім’ям князя є Василь: “Хрестившись, Володимир прийняв ймення нове, Він Василем назвався” [96, с. 87]. Вісник приніс Хороброму послання від князя, де йдеться про хрещення і заклик до інших піти його шляхом. Християнізація для Володимира є не тільки процесом зміни віри, а й символічним оновленням, трансформацією темряви у світло, шляхом до вічного життя й істинної віри: “На милість Божу прийшов я до світла Від тьми, яка стояла, покинув кумири бездушнії, дійшовши правдивої віри – Закон узяв правдивий ... В Христа я одягнувся, а скверну потворну, В якій народився, омив цілковито Я хрещення таїнством. Звістилось відкрито Від Бога нам чудесно: коли опустився У купіль я святую, тоді оновився” [96, с. 88].

Трагікомедія завершується виступом хору на чолі з апостолом Андрієм. Оточений ангелами, учень Ісуса Христа прославляє факт хрещення Русі, наголошує на великій історичній ролі міста Києва як столиці держави в християнському світі. Також тут пророкуються та описуються визначальні історичного значення події майбутньої руської історії. Зокрема, мова йде про вбивство Бориса і Гліба їхнім рідним братом,

про трагедію Києва у результаті навала Батия. З пієтетом згадуються тогочасні митрополит Варлаам Ясинський і гетьман Іван Мазепа. У монолозі апостола Андрія бачимо звеличення постаті гетьмана, похвалу йому за вдалу військову політику, за церковний і культурний розвиток держави: “Цих хоромин зиждитель – Іван всеславимий, Мов накреслений, мріє. О Боже великий, Ти відкрий мені радість і світло, мов ріки, Хай на мене поллються! Дай міцність і силу, Дай тривалість до того, дай всякому ділу Ти сприятливий успіх, і брань дай побідну, І здоров’я, державу і тишу безбідну Дай обранцю твоєму, Петрові-цареві, Вірноносному також Івану-вождеві” [96, с. 92].

2.3. Теоретичні засади трактатів “Поетика” і “Риторика”

У літературі українського Бароко сформувалася широка система жанрів і родів. Саме в цей час активно творилися теоретичні засади розвитку літератури, які склали базу для подальшого написання текстів. Відбувалося осмислення, узагальнення і тлумачення існуючих традицій: античних, середньовічних, ренесансних засад теорії літератури. Сам жанр поетики суттєво удосконалився, що відповідало тогочасним тенденціям і викликам доби. Виникнення і генеза поетик як окремих книг в Русі-Україні зумовлювалися особливостями розвитку шкільної освіти у стінах академій. Жанр поетик розвивався від окремого розділу у складі граматиках до цілком самостійного.

Так, у “Граматичі словенській” (1596) Лаврентія Зизанія було представлено розділ “Про метр”. “Граматика словенська” Мелетія Смотрицького (1618, 1619) містила розділ “Про степені віршованої міри”. Таким чином поступово творилася традиція написання поетик як навчальних латиномовних курсів, які викладалися в Києво-Могилянській Академії та інших навчальних закладах. Звісно, ці теоретичні курси чинили

суттєвий вплив на практику написання творів, щонайперше на поезію і драму. Промовистим тут є курс навчання у Київській Академії, який включав вісім класів: фара, інфима, граматика, синтаксима, поетика, риторика, філософія, богословіє. До складу академічного курсу поетики входили загальна і часткова (прикладна) частини. Авторами поетик виступали викладачі-практики цього курсу, завданням яких було написати власний підручник для спудеїв. Українські автори курсів поетик писали свої праці, базуючись на “Поетиці” Арістотеля, “Посланні до Пізонів” Горация, поетиках Юлія Цезаря Скалігера, Якова Понтана та ін.

Традиційно у курсі поетики було подано визначення поезії, пояснено і прокоментовано її матерію, поняття, природу, наслідування, вигадки, віршовану мову. У розділі з прикладної (практичної) поетики подавали різновиди поетичних творів і головні принципи їх написання. Завданням цих курсів було пояснити учням такі поняття, як стиль, тропи, фігури, період і його ритміко-інтонаційна специфіка. На таких курсах тлумачили відмінності між епічною, сатиричною, драматичною, елегійною, буколічною, ліричною, епіграматичною, курйозною, фігурною та іншою поезією. Поетика передбачає навчання, розуміння і застосування на практиці символів, емблем, загадок, байок, ієрогліфів, апологів, пародій. Ці курси обов’язково містили численні приклади різними мовами, зокрема книжною українською, латинською, польською. До складу поетик також входили власні поетичні тексти їхніх авторів. Тому в XVII–XVIII ст. поетика вже сформувалася як самодостатній жанр і окрема навчальна дисципліна.

Поетики XVIII ст. засвідчують тенденцію викладання українського силабічного вірша. Вперше це бачимо у поетиці Гедеона Сломинського. Також у поетиках велися дискусії між їхніми авторами щодо сутності курйозної (зорової) поезії. Так, Феофан Прокопович категорично не визнавав цього жанру, послідовно заперечував його доцільність у

літературі. Натомість Митрофан Довгалевський був прихильником курйозної поезії, детально представив її теорію і практику в своєму “Саді Поетичному”, називав одним із найбільш довершених у художньому сенсі зразків поетичного мистецтва. Викладачами й відповідно авторами поетик у Києво-Могилянській Академії були Іларіон Ярошевецький, Феофан Прокопович, Лаврентій Горка, Інокентій Нерунович, Феофан Трохимович, Митрофан Довгалевський, Сильвестр Ляскоронський, Максентій Щирський, Симон Кохановський, Гедеон Сломинський та інші. Дослідники вважають, що автором власної поетики був також і Григорій Сковорода.

Феофан Прокопович був викладачем курсу поетики у Києво-Могилянській Академії протягом 1705 – 1716 рр. Результатом цього курсу стала його “Поетика”, написана вже 1705 р., у київський період життя письменника. Сам текст “Поетики” Ф. Прокоповича є предметом наукових досліджень у сучасній медієвістиці. Це стало можливим завдяки В. Литвинову, який переклав її сучасною українською мовою. Більшість дослідників наголошують на синтезі у трактаті Феофана різних стильових традицій, зокрема барокової, класицистичної, просвітницької, проте перша не є визначальною. Головним у “Поетиці” є представлення автором власного розуміння тогочасної поетичної традиції, її теоретичне обґрунтування і пояснення сутності мистецтва поезії.

Трактат “Поетика” Ф. Прокоповича написаний на основі надбань попередніх традицій і нового розуміння теорії та практики поезії у тогочасну добу. Праця базується традиційно на вченні про літературні роди й види, як це було і в античних трактатах. Натомість для письменника велике значення має осмислення питання філософії поезії. Ведучи мову про це, Феофан постає справжнім новатором і реформатором. Про це свідчить і повна назва його “Поетики”: “Три книги про поетичне мистецтво на користь та наставлення юного учнівства роксоланського викладені в Києві

в православній Могілянській академії року Божого 1705”. Прокопович сенс поезії вбачає у людських вчинках. На його думку, унікальність поезії полягає у її здатності інтерпретувати всі речі. Отже, “De arte poetica” Феофана Прокоповича представила осмислення і розвиток історичної і тогочасної літературної традиції. У Києво-Могілянській Академії до її появи, зокрема в часи навчання і викладання самого Феофана Прокоповича, цей курс студіювався вже понад половину століття. Специфіка жанру поезики полягала в синтезі тез і надбань епохи, представленні ролі та значення слова, мистецтва творення поетичних текстів. Тлумачення і теоретичні основи написання поетичних текстів репрезентують ставлення авторів поетик і самого Феофана Прокоповича до фундаментальної ролі поезії в суспільному розвитку. Попередники письменника у питаннях порівняння суті поезії вели мову про подібність праці поетів з істориками, особами, які фіксують історію. Зокрема, розвивалася теза Арістотеля. А от Прокопович виступив реформатором. Він зовсім по-іншому підійшов до цього питання, подавши значно ширші його коментарі. Письменник робить акцент на існуванні чотирьох відмінностей між ними: історичний твір є прозовим, а поетичний – віршованим; історик має бути лаконічним щодо опису фактів, натомість поет вільний; поет має право представляти у тексті явища так, як він розуміє і відчуває, згідно із власним художнім задумом, а історик подає їх у хронологічному порядку; історія відрізняється від поезії загальною манерою і способом викладу матеріалу. На думку Ф. Прокоповича, мета і покликання поезії полягають у показі різниці між предметом поезії та красномовством. Сама поетика подібно до творчості загалом відрізняється секуляризаційним спрямуванням. Тому письменник акцентує увагу на принципові відповідності (пристойності). Визначає як категорію естетичну й головний чинник формування краси та зрозумілості мови. На його думку, місія поетик полягає у фіксації історично важливих

змін у літературному процесі, здатності репрезентувати динаміку естетичних поглядів автора на саме мистецтво слова.

Г. Сивокінь наголошує, що бачимо “відповідність Феофана Прокоповича, як автора Поетики і багатьох художніх творів, тому типові митця й теоретика, що був характерний для епохи Відродження у Європі, поєднуючи в одній особі “вчено-філологічні заняття” та їх практичне застосування у творчості” [105, с. 157]. Прокопович утверджував тезу про те, що дуже важливим для авторів є дотримання у власній художній діяльності теоретичних положень, викладеним ним самим у теоретичних трактатах. Поетичні та драматичні тексти письменника засвідчують чітке дотримання теоретичних постулатів, поданих у власній “Поетиці”. Його практична письменницька праця базувалася на сформованих ним самим теоретичних засадах.

У “Поетиці” Ф. Прокоповича бачимо авторське усвідомлення та інтерпретацію античних, середньовічних і ренесансних джерел. Також вона містить критичні оцінки наявної традиції, полеміку з минулими тезами. Письменник запропонував власне визначення відомих понять і категорій поетики. Полемізуючи зі своїми попередниками і сучасниками, він часто виступає новатором, пропонує реформаторські й актуальні тези. Як теоретик і практик-письменник, він послідовно дотримувався у власних творах ним самим сформованих положень щодо написання художніх текстів. Авторські він подає як взірцеві для майбутнього розвитку письменства, рекомендує й іншим їх дотримуватися. Як наголошує Г. Сивокінь, “теоретична основа «Поетики» Прокоповича – це великий ланцюг вимог до творчості, зіставити які з класицистичними нормами достоту легко” [105, с. 158].

Загалом стиль “Поетики” Ф. Прокоповича є дидактичним, повчальним. Як викладач курсу поетики він вважає своїм завданням навчити, наставити і переконати у правильності своїх тез для написання творів. Тому, за

словами Г. Сивоконя, у тексті “Поетики” наявні риси “класицистичного етичного реалізму. Хай він і стихійний, хай і шкільний, хай почасти й дидактично-схоластичний, однак естетика й особливо етика його цілковито осмислена й цілеспрямована, обумовлена своїм контекстом – історичним, соціальним, мистецьким, підпертим європейським і “місцевим” досвідом літературної творчості” [105, с. 159]. Варто наголосити, що у трактаті наявні також елементи етичного реалізму, адже Ф. Прокопович писав у контексті епохи Бароко, яка не могла не позначитися на його світогляді. Проте базовими для світогляду письменника і мислителя були засади класицизму і Просвітництва. Ведучи мову про суспільну місію поезії, Прокопович її обов’язком вважає розважати і приносити насолоду, а також звеличувати і прикрашати об’єкт зображення. На нашу думку, світоглядні засади “Поетики” Ф. Прокоповича характеризуються мистецьким європоцентризмом, адаптацією та інтеграцією європейських традиційних цінностей в український контекст. Водночас Феофан Прокопович системно продукував і репрезентував національні, власні авторські думки щодо суті мистецтва й поезії. Його положення базуються на осмисленні й актуалізації попередніх надбань, їх розвитку в нових умовах. Також письменник доповнив сучасні для нього тези цілком новими поглядами і міркуваннями. Відтак у “Поетиці” Феофана Прокоповича синтезувалися головні риси української літератури XVIII ст., а саме типологічні риси національної поезії та драми. Цей трактат – один із кращих надбань епохи, в якому репрезентовано теоретичні та практичні міркування автора про мистецтво поезії. У тексті бачимо поєднання рис шкільного класицизму, релігійних і моральних елементів, рис шкільного Бароко, традицій класицизму і просвітництва.

“Поетику” Прокопович писав, обіймаючи посаду викладача курсу поетики у Києво-Могилянській Академії. Своїм покликанням він бачив продовжити наявну традицію і створити курс поетики, який би базувався

на тогочасних світових і національних досягненнях поетик. Також він вважав за необхідне репрезентувати у ньому, що й зробив, власне новаторське бачення курсу поетики. У трактаті визначено його місію та роль, зважаючи на тогочасні тенденції розвитку українського письменства і тлумачення його теорії. У “Поетиці” Феофана прозвучали тези й ідеї академічної спільноти доби Бароко, зокрема Києво-Могилянської академії. У трактаті дотримано засади ученості й академізму, притаманних спільноті Києво-Могилянської академії, адже автор сам був її представником. Також текст “Поетики” співзвучний із положеннями популярних у тогочасному європейському просторі античних поетик. Автор засвідчує чітке усвідомлення ідеї про відмінності художнього твору і реальності. На думку Прокоповича, життя справжнє і те, що зображене у творі, кардинально між собою різняться. Він вважає, що галузь літератури є окремою сферою, котра заслуговує на особливу увагу, адже виконує велику просвітницьку й естетичну роль у житті суспільства.

Традиційно, як і в попередніх курсах поетик викладачів Києво-Могилянської академії, Ф. Прокоповича у своєму трактаті “Поетика” зосереджується на розгляді вчення про роди і види поезії. Крім того, тут детально вивчаються і пояснюються призначення і місія поезії, її філософський сенс. Саме це і було відкриттям і новаторством Прокоповича, адже ці категорії вперше подано як предмет окремих наукових студій. У трактаті вимальовуються власні естетичні погляди письменника на мистецтво слова. Він дає свої коментарі щодо теоретичних понять і категорій, також репрезентує авторські зразки конкретних творів. Теоретичні погляди Феофана Прокоповича та основана на них його практична літературна діяльність не позначені залежністю від попередників і традицій. Хоча письменник добре їх знає. Натомість його метою є представити себе як реформатора і новатора, показати свої відмінні погляди і переконання, що бачимо у полеміці. У трактаті творчо

поєднані естетичні ідеї епох античності, європейського і національного Відродження. Теоретичні тези Прокоповича доповнені ідеями раціоналізму і, звісно, домінуючого на той час барокового стилю.

У поглядах Феофана Прокоповича на мистецтво поезії, роль і призначення у суспільстві мистецтва слова спостерігаються суттєві секуляризаційні процеси, поступовий відхід від релігійної залежності. Також у художніх текстах автора, зокрема поетичних (оди, вірші), присутній прикладний аспект: вони часто творилися з певної нагоди, призначалися для повчань і наставлянь читача, слухача. Письменник пояснює суть поезії, вважає її місією бути корисною для людини. Ця теза є суто раціоналістичною, притаманною Просвітництву і поетиці Класицизму.

Як наголошує В. Литвинов, “Поетика” Ф. Прокоповича є антибароковою за своїм характером. Учений зазначає: “Бароко ... це творчо неприродний напрям європейської культури, що виник між епохами Ренесансу та Просвітництва й характеризується тяжінням до збуреного світозображення, заглибленим баченням конфліктності й парадоксальності буття, драматичним розкриттям життя як арени дії антагоністичних сил, граничною динамізацією та символізацією реальності” [71, с. 34]. Українська література витворила власний національний варіант стилю і світогляду Бароко з усіма притаманними рисами і властивостями. Автентична версія Бароко є досить масштабною за своїми обсягами і виявами. Зокрема, український бароковий стиль характеризується яскравими виявами героїчного духу, що було притаманним епосі Гетьманщини. Д. Чижевський наголошує, що фактично літературне Бароко стало виразом і відображенням усієї епохи [138]. Бароковий світогляд суттєво вплинув на всі напрямки й течії тогочасного суспільного буття. Традиційно дослідники творчості Ф. Прокоповича, наприклад, І. Іваньо, В. Маслюк, Р. Лахман, Д. Чижевський, розвивають тезу про те, що письменник осмислив й інтегрував в український контекст і творчо

розвинув традиції й надбання античності та гуманізму. Також у його поетиці синтезовано ренесансні, реформаційні, раціоналістичні, просвітницькі положення на бароковій основі. Хоча традиційно бароковими світогляд і поетика творчості Ф. Прокоповича не були. Вони виходять за межі доби, засвідчуючи переважно просвітницький світогляд.

Вважаємо, що “Поетиці” Ф. Прокоповича притаманними є дискусії і певні заперечення алегоричного способу мислення, що був визначальним для доби Бароко, слугував методом вираження авторських міркувань. Натомість Феофан алегоричний стиль вираження думок не сприймав і фактично не користувався ним у бароковому розумінні цього слова. Автор висловлювався критично й щодо емблематичного стилю, маючи власне його бачення. Поетика і світоглядні засади Прокоповича характеризуються впливами, на нашу думку, опосередкованого барокового стилю. Він жив і творив у бароковому контексті, тому цілком абстрагуватися від нього не міг. У творчості автора бачимо представлення власних теоретичних міркувань щодо цих тез, які виявилися у полеміці письменника з домінуючим бароковим стилем. Прокопович переконаний, що бароковий стиль уже є таким, який відходить у минуле, відрізняються від тих викликів, які ставить нова доба. Він дивився на бароковий стиль як такий, що має бути замінений більш сучасним і актуальним. В. Литвинов зазначає, що “свої теоретичні положення він формулює в боротьбі проти сліпого наслідування крайнощів барокового красномовства й поезії. Зважаючи на цей факт, можна говорити, що Прокопович був навіть виразником тенденцій естетики класицизму, вважаючи, що йому цілком далекі традиції й принципи бароко” [71, с. 35].

На думку Д. Чижевського, поетиці Феофана Прокоповича не притаманні суто барокові традиції [138]. Адже письменник своїми теоретичними тезами і практичною творчою діяльністю прагнув замінити барокові традиції новими, які б ґрунтувалися на інших, більш сучасних

світоглядних засадах. Дискусії з бароковим стилем бачимо у критиці та несприйнятті популярної на той час зорової поезії, яку натомість підтримував М. Довгалецький. Суттєва увага звертається письменником на важливий принцип відповідності/пристойності, котрий трактується ним як категорія естетична, чинник стосовно характеристик якості та краси мови. Будучи письменником, Прокопович реалізовує на практиці власні теоретичні принципи щодо ясності, краси, чистоти, відповідності змісту словесної форми.

Згідно з тогочасними традиціями барокових шкільних поетик XVII–XVIII ст., Ф. Прокопович у своєму трактаті “Поетика” дає визначення і конкретні настанови щодо тих загальних тез, які ще свого часу були вперше представлені в античній поезиці Аристотеля, також пізніше у трактатах Горация, Цицерона та ін. На трактат Прокоповича суттєвий вплив мали поетики і візантійських християнських мислителів, тези новолатинських ренесансних поетик Я. Понтана, Ю. Скалігера та ін. Важлива риса “Поетики” Ф. Прокоповича – це прагнення бути оригінальним, представити власне бачення термінів і категорій. Він дискутує з іншими авторами, пропонує, коли мова йде про тлумачення призначення та сенсу поезії, власні теоретичні положення. Найбільший вплив на поетику Прокоповича справили поетики Ю. Скалігера, Т. Стради, А. Доната та ін., положення котрих знайшли вияви у шкільних трактатах епохи українського Бароко. Загалом Ф. Прокопович сформував власну концепцію щодо питань теорії літератури, довівши дієвість цих положень у своїй практичній творчій спадщині. Його цитували і наслідували в добу Бароко. Такі наслідування і цитування були притаманним загалом бароковому мисленню.

Важливе значення має аналіз тексту трактату Ф. Прокоповича “Про поетичне мистецтво”, який і нині є мало дослідженим. Книга складається з трьох частин. “Передмова” до трактату містить загальні настанови автора.

Тут наголошується, що сам Прокопович чітко дотримується традиції викладачів Києво-Могилянської Академії творити власні поетики, тому він теж прагне зробити “свій внесок у науку” [97, с. 40], як і його учителі-попередники. Прокопович свідомий того, що в його часи вже існує багато текстів про теорію поезії. Відтак сам він вважає за потрібне “опустити все темне й малодоступне та звести воєдино у порівняно невеликому обсязі все легше, простіше, але більш необхідне” [97, с. 40]. Феофан Прокопович у своєму трактаті представив поділ поетичних текстів за жанром, обсягом, значущістю змісту. На думку автора, особливо важливими є ті, в які письменник вкладає більше своєї праці. Особливо яскравим прикладом він називає героїчну поезію. Натомість жанри оди, дифірамбу, гімну, ліричної поезії (епіграми, епітафії, еклоги, елегії), вважає такими, що пишуться талантами посередніми, а не оригінальними, як героїчна поезія. У “Передмові” Ф. Прокопович з повагою згадує попередників, їхні надбання, зазначаючи: “... і мені, безперечно, треба було дотримуватися звичаю й поряд з іншими вчителями внести свій внесок у науку” [97, с. 40]. Феофан чітко визначає завдання: “опустити все темне й малодоступне та звести воєдино у порівняно невеликому обсязі все легше, простіше, але більш необхідне” [97, с. 40].

Відкриває трактат “Поетика” “Книга 1”, в якій розглядаються правила, що сприяють навчанню поета”. Він складається з дев’яти розділів. На початку Ф. Прокопович подає детальні пояснення стосовно складних і дискусійних проблем генези і розвитку поетичного мистецтва, його значення та користі для суспільства. Письменник підкреслює, що поезія загалом є “божественним дарунком” [97, с. 42]. Ведучи мову про генезу поезії, Прокопович зазначає, що вона первісно і спочатку виникла в юдеїв, як і всі інші науки. Потім поезія поступово ставала сильнішою, розвивалася, удосконалювалася. Видатні поети давніх епох Орфей, Гомер, Гесіод та ін. прославили поезію, що значно піднесло її суспільну значущість і

громадське звучання. Ф. Прокопович розвиває тезу про те, що зміст поезії, те, що вона доносить до читача, робить її особливо важливою і ціннісною. Поезія несе суспільству велику користь, адже мистецтво слова “щедро дарує блага людям” [97, с. 45]. На думку автора, поетичне мистецтво сприяє “збудженню героїчного духу на війні” [97, с. 46], тобто наголошує на патріотичній та політичній функціях поезії.

Говорячи про поетичний твір, Ф. Прокопович суттєвого значення надає вибору його назви, що формує уявлення про твір загалом. Щодо самої природи поезії, то Феофан Прокопович характеризує її як мистецтво “зображувати людські дії й художньо висловлювати їх для повчання в житті” [97, с. 47]. Письменник переконаний, що “її основне призначення й предмет зображувати людські вчинки за допомогою віршованої мови” [97, с. 47]. Ф. Прокопович особливо вагомим чинником вважає наявність у поетичному творі таких компонентів, як вигадки або наслідування. Саме останні він називає “душею поезії” [97, с. 48], яка є немислимою без створеного фантазією митця. Прокопович вважає, що “всякий віршований твір, – це майстерність віршованого розміру, або ритм мови, за певним правилом” [97, с. 48]. Для того, щоб навчитися добре писати поезію, Феофан пропонує робити корисні вправи, наприклад, із синонімії. Наголошує, що подібні завдання слід виконувати систематично, адже це дає підстави і стає запорукою творення довершеного та важливого за своїм змістом мистецтва слова. Кожен поетичний твір повинен виявляти “майстерність віршованого розміру, або ритм мови” [97, с. 48]. Тому при цьому необхідно дотримуватися конкретних правил. А також варто постійно “вправлятися в стилі й навичках писання” [97, с. 49], тобто практикувати. Як приклад Ф. Прокопович подає власний вірш “Опис місця, на якому стоїть Київ”. У творі звеличується і прославляється давній історичний град:

Місто до сходу чоло повертає, до заходу спину;

Перше – боронить ріка, друге – вершина крута.

Пасмами гір від сусідніх околиць захищене місто;

Там, звідки ранок встає, німфа Тетида живе.

Місто назустріч схід сонцю сусідню ріку виставляє

Й боре згасаючий день завжди громадями гір [97, с. 53].

Серед вправ подається також вправа передачі поетичного твору іншими мовами, тобто переклади. Їх автор оцінює дуже високо. Загалом приклади поетичних творів авторства Феофана Прокоповича у складі його трактату “Поетика” засвідчують те, що автор послідовно дотримується власних теоретичних положень створення поетичних текстів, втілюючи їх на практиці.

Трактат “Поетика” Феофана Прокоповича містить багато зразків і різноманітних вправ, які засвідчують досконале знання автором світової літератури, його вміння користуватися різними літературними прийомами, методами, засобами. Часто письменник подає елегії Овідія як приклади для наслідування. У трактаті “Поетика” Прокоповича подано багато зразків поетичних оповідей різного характеру і спрямування. Бачимо тут популярний жанру пародії у тогочасній книжності. Також значну увагу приділяє Прокопович елегіям, подаючи як зразки тексти Овідія. При цьому він розглядає різні види вправ, які треба виконувати поетові, щоб навчитися писати досконалі витвори мистецтва слова. Зокрема, він розглядає детально таку вправу, як опис (місця, часу, осіб і звірів, подій або розповідей). При цьому наголошує, що в описі “правдоподібність вийде тільки тоді, якщо ми будемо уникати здебільшого трьох недоліків: невідповідності, неможливості й суперечності” [97, с. 61]. Жанр епопеї Феофан характеризує як такий, що “зображує або відтворює життя і вдачі різних людей” [97, с. 61]. Також письменник подає зразки до всіх вправ, зокрема поетичного опису, поетичної оповіді, поетичної епопеї. Окремо Ф. Прокопович пише про різні поетичні вправи, наприклад порівняння,

похвала, байка, осуд. Письменник наголошує на тому, що “порівняння – це мова, що прагне шляхом зіставлення виявити, чим можна побільшати порівнюваний предмет або показати, чому він дорівнює” [97, с. 75]. У трактаті детально аналізуються і показуються різні методи творення порівняння. Автор наголошує: “Я пропоную складену нами вправу, в якій порівнюється блаженне життя ченця з нещасним життям у миру, не як наставник, а як супутник-слуга” [97, с. 76]. Майже всі свої визначення теоретичних понять і категорій Прокопович пояснює, коментує, подає багато ілюстрацій і конкретних прикладів. Автор сам складає і показує, як робити різноманітні вправи, необхідні для вдосконалення поетичних здібностей і поетичного таланту кожного письменника. Так, похвалу він називає “мовою, що перераховує чийсь гідності, а осуд – мовою, що увиразнює недоліки” [97, с. 77]. Проте обидва мистецтва похвали й осуду базуються на тому, що у всіх предметах вони шукають і показують як добре, так і погане.

Особливо великого значення Ф. Прокопович надає жанрові байки. Цей літературний різновид користувався особливою популярністю в добу Бароко. Письменник наголошує, що під байкою розуміємо “не той вимисел, який героїчні та трагічні поети люблять вимислювати для прикрашування своїх творів, але якусь коротку притчу або оповідання, хоча й не щире, але правдоподібно вигадане” [97, с. 79]. Особливо детально зупиняється Феофан на вивченні та поясненні структури байки, розглядає особливості окремих її частин, зв’язків між ними і призначення. Для більшої зрозумілості він наводить ряд прикладів, які належать перу античного поета Горация. Прокопович наголошує, що традиційно байки називають езопівськими, адже сам Езоп написав їх дуже багато. І “вони в нього вишуканіші й більше сприяють мудрості” [97, с. 80], тому самого Езопа і зарахували за це до світових мудреців. Байка, за Прокоповичем, складається з двох частин. Перша частина – це промітій (вступна розповідь

або ж безпосередньо байка). Друга частина – епімітій (додаток, у якому пояснюється, чому навчає байка). Це висновок, узагальнення, певний настановчий імператив. Способів викладу байки Прокопович називає два – короткий і довгий.

Ведучи мову про суть наслідування, Феофан Прокопович характеризує його як “дбайливе читання і вивчення авторів, – за допомогою чого ми намагаємось вподібнитися якому-небудь видатному поетові” [97, с. 82]. При цьому письменник звертається безпосередньо до поета з порадами: “щоб ти з користю наслідував, я думаю, тобі варто твердо пам’ятати наступне” [97, с. 82]. І далі подає кілька настанов. Суть першої настанови полягає в тому, що “ніхто не може досконало творити, хто не займається протягом довгого часу читанням поетів” [97, с. 82]. Друга настанова полягає в тому, що необхідно перечитати всіх видатних поетів і поетичні твори відповідного роду. А третя настанова зводиться до того, що “автора слід читати без поспіху” [97, с. 82]. Четверта навчає звертати пильну увагу на те, що є найкращого в кожного письменника. Суть п’ятої полягає в уважному і дбайливому читанні. Шоста настанова навчає тому, що наслідування “полягає в якимсь збігу нашого мислення з мисленням якого-небудь зразкового автора” [97, с. 83]. Згідно з сьомою настановою Прокоповича, інколи можна скласти щось за зразком творів Вергілія. Це буде корисний досвід, який надалі сприятиме написанню поетом власних поетичних витворів мистецтва.

Загалом трактат “Поетика” Ф. Прокоповича репрезентує його авторські визначення і тлумачення всіх теоретичних понять, які відіграють власну роль у творенні поетичних текстів. Феофан усі свої теоретичні визначення пояснює та ілюструє цікавими прикладами зі світової та української літератур. Варто наголосити, що досить часто він наводить власні твори як приклади, демонструючи чітке дотримання ним самим проголошених теоретичних засад.

Друга книга “Поетики” під назвою “Книга II про епічну й драматичну поезію” представляє коментування і тлумачення Феофаном Прокоповичем жанрових різновидів епопеї та драми. Книга містить одинадцять розділів, кожен із яких присвячений певному аспекту епопеї чи драми. Так, автор детально пояснює структуру епопеї, наголошує на її складових, зокрема “визначення теми, звернення до богів, оповідання” [97, с. 87]. На думку Прокоповича, епопея і складається з цих трьох частин. Тому у ній головним є правильно визначити тему, подати звернення до богів і представити виклад самого оповідання. Головним складником поеми вважає оповідання, у якому повинна йти мова про величні дії та вчинки героїв. Саме воно, власне, і є поемою. На його думку “оповідання – це сама поема” [97, с. 87]. Прокопович наголошує, що дуже важливо при написанні поеми правильно визначити тему, головними рисами якої називає лаконічність, чіткість, скромність. На думку Ф. Прокоповича, дотримання автором вимог до обрання теми є визначальною запорукою того, що увесь поетичний твір буде написано талановито. Адже перше сприйняття поезії розпочинається саме з назви, її читач бачить і сприймає першою, тому вона і творить перше і головне враження від тексту.

У трактаті “Поетика” Ф. Прокоповича приділяється значна увага поясненням і коментарям гекзаметру як поетичного розміру. Феофан пояснює закони правильної побудови гекзаметра. Він ілюструє свої теоретичні міркування цікавими прикладами, які пояснюють техніку складання віршів саме гекзаметром. Автор подає також “деякі закони правильної побудови гекзаметра” [97, с. 92]. Письменник зазначає, що “гекзаметр вважається найбільш витонченим, коли вірш відповідає змісту й співзвучний йому якимсь прийомом, тобто якщо він підходящим чином наслідує предмет, яким він є сам по собі – немов зовнішність предмета знайшла собі словесне вираження” [97, с. 95].

Друга книга трактату “Поетика” під назвою “Про епічну й драматичну поезію” подає тлумачення і пояснення Ф. Прокоповичем на основі цікавих прикладів тих відмінностей, які існують між поетичним твором та історичним оповіданням. Він вважає, що поет й історик однаково виступають оповідачами. Водночас існує різниця між тим, яким чином вони це роблять. Так, “у поета з істориком я не бачу ні в чому подібності, крім тільки того, що той і інший – оповідачі” [97, с. 102]. Відтак Прокопович вважає, що між ними більше розбіжностей, ніж подібностей. На його думку, ці відмінності є наступними. Перша полягає в тому, що відмінність поета від історика визначається також своєрідністю мови, якою він творить свій твір. Прокопович вважає, що поет творить поетичною мовою, натомість прозаїк – мовою прозаїчною. Суть другої відмінності складає теза про те, що історичне оповідання має бути коротким, зрозумілим і правдоподібним. А от для поета важливо зробити свій твір тільки зрозумілим і правдоподібним. Третя відмінність полягає у тому, що історик дотримується природного перебігу подій. Тому в його творі спочатку подається те, що відбулося раніше, а потім ідеться про те, що сталося пізніше. Натомість поет “розташовує свій твір у художньому порядку, і йому дозволено починати з кінця й закінчувати початком” [97, с. 103]. Четверту відмінність між поетом та істориком Прокопович характеризує як таку, коли “стиль і прикраси поетичного твору роблять його зовсім відмінним від історії” [97, с. 103]. П’ята відмінність ґрунтується на тезі Аристотеля про те, що головна різниця між поетом та істориком полягає у тому, що “історик розповідає про справжню подію, як воно відбулося; у поета ж або все оповідання вигадане, або, якщо він навіть описує щирі події, то розповідає про це не так, як воно відбувалося в дійсності, але так, як воно могло, або повинно було відбутися” [97, с. 103].

Особлива увага у трактаті “Поетика” приділяється Феофаном Прокоповичем тлумаченню суті поетичної вигадки. На його думку, саме

досконале володіння поетом цим мистецьким засобом дає змогу зробити його твір довершеним з точки зору поетичної форми. Прокопович наголошує на тому, що вигадка буває “двоєюю: одна – самої події, інша – способу, у який ця подія відбулася” [97, с. 103]. Далі він детально коментує суть обох: “... вигадка способу дії буває, якщо поет торкається якоїсь реальної події, залишаючи без уваги, однак, той спосіб, у який ця подія відбулася, і вигадку від себе правдоподібний спосіб (тобто видумує, яким чином личило або годилося б цій події відбутися). На його думку, вигадка події так само буває двоєюю: одна справжня, але, яка не здається вигадкою; інша – справжня й здається вигадкою” [97, с. 103]. Також Прокопович аналізує різні роди вигадки. На думку Ф. Прокоповича, “поезія відрізняється й від філософії та історії і якимсь чином торкається їх немов обома руками” [97, с. 107]. Як наголошує автор “Поетики”, поезія – це найдовершеніший вияв мистецтва слова. Адже вона торкається всіх інших жанрів і родів мистецтва, а також може бути присутньою у них.

У своєму трактаті Феофан Прокопович детально розглядає композицію твору, визначає її специфічні риси у процесі формування у художньому творі. Він наголошує: “Варто знати, що оповідання буває двоєким: або цілісним, – яке розвивається у всій поемі й охоплює всю фабулу, намічену для розробки; або ж нецілісним, коротшим, яке складає частину цілого, – такі оповідання містяться в окремих частинах книги” [97, с. 107]. Автор розглядає різні види композиції та подає їхні характеристики. Перший різновид – це композиція природна. Другий – така композиція, що походить зі сфери самого мистецтва, тобто штучна. На його думку, “перша полягає в тім, щоб, дотримуючись природного порядку, ставити на перше місце те, що трапилося раніше; а те, що відбулося пізніше, поміщати або в середині, або наприкінці. А мистецька композиція не йде за природною ниткою; вона сама придумує собі якийсь власний розпорядок, так що допускається ставити попереду події більш пізні, а більше ранні – пізніше.

Першим способом підходять до своєї справи історики, другим – поети” [97, с. 107]. Прокопович вважає, що в художньому творі доречно використовувати обидва різновиди композиції. Автор поетики наводить різні зразки текстів, через які представляє процес написання авторами творів на основі обох різновидів, не віддаючи переваги одній із них. Для того, щоб показати процес формування та особливості композиції художнього тексту, Феофан Прокопович аналізує композиції трьох книг античної поеми “Енеїда” Вергілія.

Говорячи про специфіку епічного оповідання, Ф. Прокопович визначає тезу про головну красу оповідання, яка залежить від так званої добірності героїчної поеми. Тобто епічне оповідання варто прикрашати різноманітними фігурами. Серед фігур словесних він виокремлює наступні: метафора, синекдоха, метонімія, антономасія, металепсис, повторення, подвоєння, полісиндетон (багатосполучниковість), ад’юнкція приєднання. Серед фігур значенневих автор “Поетики” називає такі: алегорія, перифраза, гіпербола, апострофа, етопея, гіпотипоза, прозопопея (уособлення), парентеза, епіфонема. На його думку, вони використовуються тоді, коли поет веде мову безпосередньо від свого імені. Натомість під час представлення ним інших осіб, які розмовляють, варто використовувати всі мовні фігури, зокрема допуск, пропуск, запитання, звернення (апостроф), іронія, розмежування, бажання, заклинання, вигук, емфаза, умовчання. Їх Прокопович вважає найбільш придатними для виявлення почуттів. Обов’язком поета він вважає розважати слухача і читача, тобто дарувати естетичну насолоду від поезії. Письменник наголошує, що “дивовижно прикрашають епопею додаткові уподібнення, якими дуже часто користуються героїчні поети та й трагіки” [97, с. 109].

У “Поетиці” Ф. Прокоповича подано тлумачення таких важливих понять, як ампліфікація, пафос, пристойне, які використовуються у героїчній поезії. Адже саме героїчна поезія стоїть на чолі всіх інших і в

такий спосіб вирізняється серед них так, як герої – серед звичайних смертних. Всі названі категорії, на думку Прокоповича, обов'язкові для поетичного мистецтва. Він переконаний, що, не маючи необхідних теоретичних знань і не використовуючи такі знання на практиці, автор не зможе створити довершений і талановитий художній твір. Автор “Поетики” звертає особливу увагу на героїчну поезію, вважаючи, що вона є найбільш суспільно значущою, здатною сформулювати політичні погляди та виховувати почуття патріотизму. Феофан переконаний, що “героїчна поезія очолює всі інші й так само вирізняється серед них, як герої серед інших смертних. Тому інші поеми будуть брати свої засоби в епопеї, неначе у цариці” [97, с. 114]. Письменник часто звертається за цитатами і прикладами до поеми Вергілія “Енеїда”, вважаючи цей твір довершеним із усіх точок зору. Коментуючи стиль “Енеїди”, Прокопович зазначає, що він “здебільшого повинен бути середнім між піднесеним і низьким; слова повинні бути очевидними, а метафори природними; думки ж не повинні бути роздуті багатослівністю, але виражені небагатьма словами” [97, с. 123]. Адже стиль твору визначає специфіку його сприйняття і розуміння читачами і слухачами. В окремому розділі “Поетики” подано багато прикладів із усіх наук, основи яких представлені у попередніх розділах.

У “Поетиці” Ф. Прокопович веде мову про пристойне, називаючи ним те, що личить: “Під цією назвою розуміється славнозвісне поетичне обдарування, коли поет ретельно розглядає, що відповідає такій-то особі, часу, місцю й що личить тій або іншій людині, наприклад, вираз обличчя, хода, зовнішність, убрання, різні рухи тіла й жести” [97, с. 123]. Окрема увага звертається Ф. Прокоповичем на жанрові різновиди трагедії, комедії, трагікомедії. На його думку, “трагедія є віршованим твором, що відтворює в дії й мові діючих осіб, важливі діяння знаменитих лицарів і, головним чином, мінливість їхньої долі та нещастя. Комедія ж є віршованим твором, який жартівливо й дотепно зображує в дії, так само як і в мові діючих осіб,

громадську й приватну діяльність простого люду для наставляння в житті й особливо для викриття поганих звичаїв людей” [97, с. 129]. Прокопович подає власні визначення цих жанрових різновидів, коментує їхні відмінності, акцентує увагу на особливостях. На його думку, “трагедія відрізняється від комедії тим, що перша зображує сумне – важливі діяння, значні долі видатних людей, остання ж, навпаки, відтворює гідні сміху пригоди незначних особистостей” [97, с. 130]. Як вважає Феофан, обидві відмінні від епопеї, адже в епопеї виклад подій в основному подається від однієї особи. Натомість у трагедії й комедії він представлений у дії, що відсутнє в епопеї, та через мову дійових осіб.

Детально Феофан Прокопович подає розгляд структури драми, зокрема аналізує популярні віршовані розміри, які найчастіше застосовуються у трагедіях. На його думку, назва драми (розуміє під нею трагедію і комедію) переважно відштовхується від назви особи, місцевості або предмета. Частина драми він називає двоякими. Актами називає головні частини п’єси і сцени, тобто частини частин. Феофан виокремлює п’ять характеристик драми. Перша полягає у тому, що у драмі повинно бути не менше і не більше п’яти дій. Друга визначається тим, що у першій дії необхідно викладати ту частину твору, яка “становить суть усього її змісту” [97, с. 130]. Це пролог чи протазис у трагедії. На його думку, у комедії пролог перебуває поза дією. Це фактично передмова, яка подається до всього твору загалом. А друга дія повинна представляти початок і розвиток фабули, що називається епізтасисом. У третій дії “вводяться перешкоди й сум’яття” [97, с. 130], це називається катастасис. А у “четвертій дії фабула наближається до кінця” [97, с. 130], що також стосується катастасису. П’ята дія покликана містити розв’язку фабули. А остання частина переважно називається катастрофа.

Третя характеристика драми, за Прокоповичем, полягає в тому, що “сцена – це така частина акту, в якій розмовляють дві особи або більше, а

іноді вводиться тільки одна” [97, с. 130]. Четверта характеристика драми визначається тим, що сцен у акті може бути кілька, але не більше десяти. П’ята характеристика полягає в тому, що нова сцена починається тоді, коли з’являється нова особа чи одна з діючих осіб відходить. Суть шостої характеристики полягає в тому, що в одній сцені не повинно розмовляти більше трьох осіб. Згідно з сьомою характеристикою, всі дійові особи залишають театр після закінчення акту.

Важлива третя риса трагедії полягає в тому, що в ній виступає хор. Він не є окремою частиною тексту, а діє поза загальною дією твору. “У хорі може брати участь одночасно багато осіб, але всі вважаються за одну особу” [97, с. 130]. Четверта риса полягає в тому, що “у комедії сюжет завжди вигаданий” [97, с. 130]. П’ята риса зводиться до дійових осіб, адже не варто виводити всіх учасників певної події. Шоста риса визначається тим, що комедію треба писати у простому, сільському, протонародному стилі. А “трагедія повинна бути сповнена щиросердних рухів, значних думок, більше гучних, ніж, звичайних, слів і істинно царської перифрази” [97, с. 131]. Сьома риса полягає в тому, що “не все, що відбувається, треба зображувати на сцені” [97, с. 131]. Натомість щось варто подавати в оповідях осіб. Восьма риса полягає в тому, що “у трагедії не слід показувати в дії ціле життя якої-небудь людини, а також одне діяння, яке завершилося протягом багатьох місяців або років, але тільки таку одну дію, що сталася, або могла статися протягом двох, або принаймні трьох днів” [97, с. 131]. У своїй “Поетиці” Ф. Прокопович детально говорить про віршовані розміри, які застосовуються у трагедіях. Він наводить багато різних прикладів для ілюстрації практичного творення жанрів, зокрема їх застосування у конкретних художніх творах.

Третя книга “Поетики” має назву “Про буколічну, сатиричну, елегійну, ліричну й епіграматичну поезію”. У ній представлено міркування Ф. Прокоповича про різновиди поезії, зокрема буколічну, сатиричну,

елегійну, ліричну, епіграматичну. У трактаті подано власне визначення автором кожного з них, яке базується на досвіді попередніх поетик, а також проілюстроване прикладами зі світової літератури. На його думку, “буколічна поезія є наслідуванням сільських подій. Вона подібна комедії, але різниця між ними тільки в тім, що перша зачіпає також і справи громадські, а буколічна стосується тільки сільських справ, і майже буває алегоричною” [97, с. 135]. На думку Ф. Прокоповича, популярними є сатиричні твори, які покликані з певних позицій викрити якісь вади суспільства чи людини. Ведучи мову про елегію, він називає цей жанр поетичним твором сумного змісту. Також виокремлює визначальні риси елегії. Перша риса полягає в тому, що елегія пишеться послідовно такими віршованими розмірами, як гекзаметр і пентаметр. Друга риса полягає в тому, що пентаметричний вірш повинен закінчуватися двоскладовим словом. Третя риса – це наявність односкладового красивого слова наприкінці. Четверта риса полягає в тому, що у цезурі односкладове слово не обов’язково є красивим. П’ята риса визначається тим, що набагато кращим є вірш із цезурою, що закінчується на голосний звук. Шоста риса полягає в тому, що витонченим є вірш, “у якому стопи після цезури з’єднуються зв’язкою слів” [97, с. 137].

Міркуючи про особливості ліричної поезії, Ф. Прокопович характеризує її як мистецтво “складати короткі пісні, які спершу співалися на честь богів, героїв і славетних лицарів, а згодом були застосовані до якого завгодно змісту” [97, с. 138]. Також він зазначає, що ліричні вірші покликані виражати почуття радощів, торжества, бажання, похвали, засудження осіб, тварин, часу, місць тощо. Такі пісні автор визначає як оди, серед яких виділяє різновиди: ода, гімн, дифірамб. На його думку, “гімни – це пісні, що містять похвалу Богові й святим” [97, с. 138]. Виокремлює різні роди од і гімнів. Вважає, що оди бувають монострофічні, дистрофічні, тетрастрофічні, що визначається кількістю строф. Прокопович наголошує,

що “стиль ліричних віршів повинен бути влєсливим ... Адже подібно тому, як у героїчній поемі й у трагедії гідністю є велич, у буколичному вірші – простота, в елегійному – ніжність і м’якість пристрастей, у сатири – уїдливість, у комедії – жарт, в епіграмі – дотепність, так у ліричному вірші головна ознака – насолода” [97, с. 139].

Особливу увагу приділяє Ф. Прокопович жанрові оди, який сам часто використовував. На думку автора, ода є одним із найцікавіших жанрів, особливо актуальний і важливий. Письменник показує особливості жанру оди, подаючи приклади і зразки з античної літератури. Також Феофан акцентує увагу на специфіці поезії ліричної. Він стверджує тезу про те, що назва ліричної поезії бере свої початки від назви ліри як музичного інструмента. Ведучи мову про особливості епіграматичної поезії, автор наводить цікаві приклади епіграм. Особливою вимогою до жанру вважає те, що вона “складається з двох частин: експозиції й клаузули” [97, с. 140]. Також важливою характеристикою епіграми вважає дотепність. На його думку, “дотепність або влучність виникає тоді, коли зі змісту виникає щось несподіване для слухача або навіть протилежне очікуванню” [97, с. 143]. В епіграмах Прокопович радить використовувати алегорії, метафори, порівняння, дотепності, жарти, протилежності, натяки. При цьому наголошує, що “немає ряснішого джерела витончених дотепів і жартів, ніж ... благословенний талант” [97, с. 146]. Тобто все залежить від того, хто виступає автором твору. Також Феофан подає багато прикладів епіграм зі світової літератури.

У трактаті “Поетика” Ф. Прокоповича суттєва увага приділяється аналізу жанру епітафії. Автор зазначає, що “чудовим різновидом епіграми є епітафія або епіграма, яку зазвичай пишуть на надгробку” [97, с. 148]. Він подає багато прикладів епітафій. Зокрема, наводить кілька епітафій, присвячених Папі Римському Бенедиктові. Епітафії Феофан називає похоронними поезіями. Також у “Поетиці” Феофана Прокоповича вміщено

“Додатки”, які складаються з численних зразків віршів різних жанрових різновидів.

Загалом аналіз тексту “Поетики” Феофана Прокоповича представляє її як помітне і важливе явище літератури XVIII ст. У трактаті репрезентовано динаміку розвитку національного письменства як у теоретичному, так і практичному аспектах. Загалом трактат засвідчив розвиток шкільної традиції творення таких текстів, осмислення і вдосконалення Феофаном жанру поетики, його актуалізацію у тогочасному літературно-культурному просторі. “Поетика” свідчить про те, що її автор вийшов за межі барокових традицій написання поетик, наповнив жанр, який існував протягом століть, новаторськими і реформаторськими рисами. Трактат Ф. Прокоповича представляє його власні систематизовані погляди на поетичне мистецтво, розуміння і тлумачення поезії самим мислителем. Світоглядні основи “Поетики” Прокоповича є синтетичними, що поєднують в собі надбання і традиції античні, ренесансні, класицистичні, просвітницькі, які адаптуються та інтегруються у простір барокового світогляду. Суто новаторською рисою “Поетики” є її виражений авторський характер. Прокопович тлумачить теоретичні поняття, категорії, терміни виключно з авторських позицій. Він не наслідує сліпо і беззастережно своїх попередників. Феофан враховує їх надбання і традиції, адаптує їх до сучасної доби, розвиває згідно з новими викликами. Таким чином формується його власна художня концепція. Також авторський підхід спостерігаємо у тому, як Ф. Прокопович подає зразки творів для ілюстрації власних теоретичних міркувань. Цікавим є те, що до складу своєї “Поетики” Прокопович включає і власні поетичні твори. Важливо, що наведені у трактаті теоретичні положення були реалізовані та дотримані автором у власній практичній творчій праці. Прикметно, що стиль “Поетики” не є суто бароковим, адже в ньому поєдналися власні тези автора, засвідчена його дискусія з бароковими світоглядними

положеннями. На думку Феофана, згідними з новими викликами епохи є просвітницькі ідеї, які інтегровані ним у власний трактат, як і творчість загалом. Також у світогляді трактату виявляються принципи етичного реалізму та європейського мистецького дискурсу XVIII ст. Своїм покликанням Ф. Прокопович вважає інтеграцію власного трактату в тогочасну європейську теорію і практику літератури, розвиток і наповнення відомих теоретичних категорій новими сенсами.

Теоретичні принципи щодо риторики Ф. Прокоповича представлені у його трактаті “Риторика”. Цей курс риторики, прочитаний автором, став важливим і переломним моментом у розвитку теорії та практики риторичного мистецтва у Києво-Могилянській Академії та в Україні загалом. Надалі курс Прокоповича слугував зразком для наступних курсів із риторичного мистецтва. Як наголошує В. Литвинов, “він різко порвав із традиціями шкільної риторики, стилю бароко протиставив чіткість, ясність, логічність викладу матеріалу при складанні промов. Підручник Ф. Прокоповича – яскравий зразок переходу від барокового стилю до класицизму. Як ні в кого з попередників, у нього великий вихід на суспільно-політичну проблематику при викладі матеріалу риторики” [97, с. 163].

У 1981 р. до складу тритомного видання філософських творів Феофана Прокоповича було включено окремі частини трактату “Риторика” в перекладі з латинської мови сучасною українською. А 2012 р. у виданні творів Ф. Прокоповича “Філософські праці. Вибране” було представлено ті уривки, які не увійшли до попереднього видання також у перекладі В. Литвинова. Зокрема, це були фрагменти з книги четвертої “Про словесне вираження”, книга дев’ята “Про священне красномовство”, книга десята “Про позитиви правильної жестикуляції”.

У трактаті “Риторика” Прокоповича детально розглядаються фігури, які потрібні для прикрашування тексту, для зворушення душі, для

вираження відповідного способу мовлення. Окремо Прокопович веде мову про священне красномовство, зокрема про застосування тут принципу добору слів, ораторських прикрас, дотепів, жартів. Автор розлого міркує про те, що личить промовцеві використовувати у своїй промові прокляття і лайку, якщо вони спрямовані проти негідників та єретиків. Він зазначає: “Також треба зберегти таке правило: щоб ти не шумів недоречно. Але бери до уваги і час, і місце. Найбільше – хто ти є сам і до кого говориш, бо колись твоя лайка не страх нажене на слухачів, а вони подумують собі, що звалилася блискавка. Хоче це легко відзначити, але не може підійти тому, хто має авторитет або від навчання, або з життя. І цим [людям], здається, треба рекомендувати, щоб вони або спочатку утримували такого роду зброю, і навіть правду слід говорити повільно; або якщо використовувати лайку їм подобається, передавати її не від власного імені, а від імені Бога чи якоїсь святої особи, застосувавши протопею” [97, с. 179]. Прокопович також міркує про докази, систему їх упорядкування, про пристосування і про способи досягнення досконалості, про усунення вад, про похвальний рід промов і про те, що треба говорити на святах Господа, про свята Богородиці, про похвали Святого Духа.

Детально і цікаво пише Ф. Прокопович про зовнішній вигляд того, хто говорить. Зокрема, наголошує на положенні тіла і його вадах. На думку автора, вади можуть стосуватися всіх видимих частин тіла. Наприклад, вираз обличчя: “У виразі обличчя порочне те, що викривлене; а викривленим називається те, що є нескромним і вдаваним. Отже, треба знати міру, надаючи обличчю певного виразу. Слід докласти зусиль, щоб на ньому були помітні ознаки мудрості, статечності, чесності й найбільшої правдивості та скромності; слід уникати частого коливання, безперервного розмахування, рухливості, які є ознаками людини безглуздо зарозумілої” [97, с. 188]. Ведучи мову про погляд, автор відзначає, яким він не повинен бути: незворушним, тривалим, втомленим, розв’язним. Обов’язково

“треба брати до уваги зміст і осіб, з якими розмовляємо” [97, с. 188]. Прокопович наголошує, що погано терти обличчя, хмурити брови, бути грізним, відвертати обличчя від слухача. А також вважає непристойним колупати ніздрі, колупатися в носі, сякатися під час виголошення промови. Серед недоліків губ називає скалити зуби, облизувати губи і тощо. Вадою плечей називає піднімати одне чи інше плече. Також “неправильним є зображати руками якісь положення” [97, с. 189] і не пристойно рухати тілом в різні боки. Не треба під час промови тупотіти ногами, підстрибувати і тощо. Особливо наголошує на позитиві правильної жестикуляції: “Як у голосі, так і в жестикуляції закладено звичайно великі можливості” [97, с. 189]. А “голову під час промови треба тримати прямо, тому що покірливість з опущеною головою, а частіше зарозумілість з відверненою набік чи непорушна голова ... виявляють духовне варварство” [97, с. 189]. Ведучи мову про вираз обличчя, вважає, що він “пристойний і гарний тоді, коли відповідає справам і думкам: щоб був сумним в журбі, суворим у лайці, рухливим у суперечці, енергійним у тривозі й турботах, пригніченим у засоромленості” [97, с. 189]. Щодо виразу очей, то погляд їхній повинен бути зворушеним тим, про що говориш. А брови й повіки мають відповідати настроям того, про що говориш. Необхідно рівно тримати шию, бути стриманим у рухах тулуба. Важливо правильно розташовувати руки і пальці, адже у них “найбільша сила закладена” [97, с. 190]. А “правильне положення всього тіла повинно бути таким: не згорблене, не викривлене, не хитке, тому що треба брати до уваги якусь культуру” [97, с. 190]. Отож Прокопович закликає дотримуватися в усьому золоті середини.

Висновки до розділу 2

Творчій спадщині Ф. Прокоповича притаманна барокова різноманітність, яка репрезентована жанрами вірша, драми, проповіді, епістолярію, трактату. Як поет і теоретик поезії автор розробив новий напрям, подав власне тлумачення художньої поетичної творчості. Головні риси поетичного світогляду Прокоповича полягають у простій формі віршування, утвердженні максимально простого, чіткого, зрозумілого, досконалого стилю письма без суперечностей, що було рисою поетики Класицизму. Також поетиці творів письменника притаманні ідеї просвітницького характеру.

Перший – київський період творчості Ф. Прокоповича розпочинається найранішими творами автора і тривав до 1715 р. 1716 р. після переїзду Феофана до Петербургу розпочинається новий, світоглядно відмінний етап його життя і творчості. Це другий період – петербурзький.

Найранішою поезією Ф. Прокоповича вважаємо вірш “Елегія, в якій блаженний Олексій розповідає історію свого добровільного вигнання”. Це художні тлумачення внутрішніх почуттів, емоцій Олексія, пошуки ним сенсу життя. У вірші “До читача, прихильного до книжки Квяткевича” автор говорить про вагу книги для читача. У поезії “Опис Києва” представлено символічний образ Борисфена. Вірш “Епінікіон, сієсть піснь побідная о тоєйжде преславной побіді” є дещо пізнішим, пов’язаним із політичними подіями. Специфіка жанру полягає у використанні елементів класичної оди, за допомогою чого викривлено тлумачаться події битви під Полтавою 1709 р. Інтерпретація цього факту засвідчує зміну Прокоповичем суспільно-політичної позиції, коли постать гетьмана І. Мазепи подано згідно з російською імперською доктриною, Петра І ідеалізовано й гіперболізовано всупереч історичним фактам. Вірш “Запорожець кающийся” також свідчить про зміну політичних позицій,

поступовий перехід на бік Петра I, що виявляється через художнє представлення позицій козаків, які перейшли на бік Івана Мазепи, виступили проти імперської політики. У вірші “За Могилою Рябою” подано художні тлумачення епізоду російсько-турецької війни 1710–1711р. Російсько-турецьку війну Прокопович називає війною цивілізацій – християнської та мусульманської, втілені в образах Ісуса Христа і Магомета. Вірш “Похвала Дніпрові” містить опис річки Дніпро як символу Києва, наголошується на його історичній ролі у формуванні державності русько-української. Проте це не завадило автору з часом перейти на проросійські й антиукраїнські позиції. Вірш “Польський кант” містить художнє осмислення важливої буттєвої проблеми добра і зла. Також у цей час були написані ліричні твори “Жарт про Венеру, яка шукає свого Купідона”, “Також двовірші – поради-перестороги тому, хто згубне кохання собі запрошує”, “Пісня світська”.

Отже, поетичні твори першого – київського періоду творчості Ф. Прокоповича, представляють широкий жанровий спектр і систему художнього тлумачення різних ідей і тем. Зокрема, історичних фактів, суспільно-політичних подій, ліричні роздуми, міркування про освіту, науку. Творам цього періоду притаманні переважно проукраїнські позиції, насамперед у трактуванні історичних фактів. Вірші на тематику політичних і військових подій репрезентують поступовий перехід письменника на проросійські позиції, що буде представлено у поезіях другого – петербурзького (російського) періоду.

Також у київський період було написано трагікомедію “Володимир” (1705). У творі бачимо новаторські підходи на жанровому та ідейно-тематичному рівнях. Це був перший твір у жанрі трагікомедії з поєднанням високого трагічного і низького комічного стилів на основі сюжету з української історії. Первісно представлені тут суспільно-політичні позиції автора були проукраїнськими, з присвятою гетьману Івану Мазепі. Наратив

драми формується на основі поєднання впливів єзуїтського театру, національних традицій, церковного богослужіння, Святого Письма, книжної традиції. Автор проектував історичну постать князя Володимира на гетьмана Мазепу, тлумачив Козацьку державу як спадкоємицю і продовжувачку державницьких традицій Київської Русі. Трагікомедія репрезентує авторську поетику в жанрі драми, представлення посередництвом образів трагічного і комічного стилів. У комічному, низькому, сатиричному стилі подано образи язичницьких жерців Піяра, Куроїда, Жеривола. Натомість образ князя Володимира, філософа, Бориса і Гліба подано у стилі високому. Автор витворив абсолютно новий тип особистості мислячої, котра веде дискусії, приймає історичні рішення, втілює їх у життя. Структура трагікомедії “Володимир” чітка і продумана, складається з прологу, п’яти дій, епілогу. Теоретично обґрунтовано авторську теорію драми, що відповідає принципам, викладеним у “Поетиці”.

“Поетика” Ф. Прокоповича містить авторське усвідомлення й інтерпретацію античних, середньовічних, ренесансних джерел. Трактат базується на критичних оцінках існуючої традиції, полеміці з тезами попередників. Представлено авторське визначення відомих понять і категорій поетики, в чому Феофан виступає новатором. Загалом стиль “Поетики” дидактичний, повчальний. Світоглядним засадам “Поетики” Ф. Прокоповича притаманні мистецький європоцентризм, адаптація й інтеграція європейських традиційних цінностей в український контекст, формування національних, власних авторських думок щодо суті мистецтва й поезії, осмислення й актуалізація попередніх надбань, їх розвиток в нових умовах. У “Поетиці” Прокоповича представлено типологічні риси української поезії та драми, поєднано риси шкільного класицизму, релігійні й моральні елементи, риси шкільного Бароко, традиції класицизму і просвітництва. Погляди Прокоповича на мистецтво поезії,

роль, призначення у суспільстві мистецтва слова позначені секуляризаційними процесами, поступовим відходом від релігійної залежності. Поетиці та світоглядним засадам письменника притаманні впливи опосередкованого барокового стилю. У трактаті репрезентовано розвиток національного письменства, шкільної традиції творення поетик. “Поетика” свідчить про вихід автора за межі барокових традицій написання поетик, наповнення тоді наявних новаторськими і реформаторськими рисами. У трактаті систематизовано погляди на поетичне мистецтво, подано розуміння і тлумачення поезії автором. Прикметно, що світоглядні засади “Поетики” синтетичні, поєднують у собі надбання й традиції античні, ренесансні, класицистичні, просвітницькі, адаптовані й інтегровані у контекст барокового світогляду. “Поетика” має авторський характер, адже Прокопович тлумачить теоретичні поняття, категорії, терміни винятково з авторських позицій. Загалом стиль “Поетики” поєднує барокові й просвітницькі елементи, принципи етичного реалізму, європейського мистецького дискурсу XVIII ст.

РОЗДІЛ 3. ЕВОЛЮЦІЯ ПОЕТИКИ ФЕОФАНА ПРОКОПОВИЧА ПЕТЕРБУРЗЬКОГО ПЕРІОДУ

3.1. Світоглядні засади письменника

Другий період у житті й творчості Феофана Прокоповича розпочинається його переїздом до Московщини. Він припадає на складні часи в історичному бутті України, коли Російська імперія цілеспрямовано руйнувала Гетьманщину як політичний інститут і культурний простір. Ці процеси супроводжувалися переходами багатьох українських мислителів і письменників на імперську службу Росії.

Тогочасні культурні та літературні тенденції тяжіли до ідей Просвітництва. Це був той суспільний та ідейно-естетичний рух, який у XVIII ст. суттєво впливав на мислення і світогляд у всіх європейських країнах. Його характерними рисами були представлення ідеології третього стану, непривілейованих прошарків суспільства; зв'язок із гуманістичними ренесансними цінностями; утвердженням ідей раціоналізму, ролі та значення розуму; важливості освіти. Носіями ідей європейського просвітництва виступили Ш.-Л. Монтеск'є, Вольтер, Ж.-Ж.Руссо, Д. Дідро у Франції, Г.-Е. Лессінг у Німеччині, Дж.Толанд в Англії, Ф. Прокопович, С. Яворський, С. Климовський, М. Козачинський, Я. Козельський в Україні. Ідеї європейських просвітителів суттєво вплинули на світоглядні та художні концепції українських письменників. Популярними були суспільно-політичні тези, що мали яскравий демократичний і гуманістичний характер. Французький мислитель Шарль Луї Монтеск'є у праці “Дух законів” (Женева, 1748) виокремив три різновиди держави: республіку, монархію, деспотію, кожна з яких базується на певній ідеї. На його думку, в основі республіки лежить ідея доблесті, монархія заснована на ідеї честі, деспотія – на страхові. Він вважає, що суть доблесті

визначається повагою до законів, підпорядкованістю особи колективу. Честь полягає у повазі кожного до того, що забезпечує його соціальний ранг. Щодо республіки, то вона, за Монтекс'є, може функціонувати тільки на невеликій території. Монархія з її нерівністю – це управління, що здійснюється відповідно до законів, які є вищими від волі монарха. Натомість деспотія не шанує нічого, тому є найгіршим варіантом суспільного устрою. Відтак просвітителі представили обґрунтування нового виду монархічного управління державою як найбільш ефективного. Основуючись на ідеї природного права, постає концепція лібералізму з її свободою особистості, піднесенням таких громадянських прав, як свобода, власність, безпека, право на опір насильству. Наприкінці XVIII ст., у добу Просвітництва, сформувалася концепція класичного лібералізму, який виник і став результатом протистояння нового буржуазного класу з феодалізмом. Головними ідеями були проголошені свобода і рівність. Лібералізм базувався на ідеях теорій природного права і суспільного договору.

Просвітництво як загальноєвропейське явище інтегрувалося у національні світоглядні та культурні контексти. В Русі-Україні носієм і популяризатором його ідей став Феофан Прокопович, який фактично витворив національний варіант Просвітництва. Наприклад, для французького просвітництва характерними були розмах і радикалізм. У Німеччині ідеї Просвітництва визначалися увагою до гуманітарних проблем, морального й естетичного становлення особистості. Українське Просвітництво відрізнялося вірою в силу інтелекту, його колосальних можливостей, історичним оптимізмом, піднесенням раціоналізму в культурі. Розум, згідно з поглядами українських просвітників, є категорією, здатною впроваджувати реформи і зміни, а також повести суспільство шляхом чесного і розумного розвитку. На думку просвітників, зло у суспільстві може бути тоді, якщо добра і розумна за своїм походженням

людська природа буде спотворена невідповідним їй суспільним ладом із забобонами й ошуканством. Тому постала ідея зміни суспільного ладу відповідно до законів природи.

У контексті європейського Просвітництва присутні ідеї класицизму. Проте класицизм епохи абсолютних європейських монархій в Україні не розвинувся, світогляд і твори національних письменників, на нашу думку, представляють концепцію “раннього Просвітництва” в Україні. Звісно, розвиток письменства відбувався під впливом тогочасних суспільно-політичних обставин, які визначалися насамперед становищем українських земель у другій половині XVIII ст. Тоді 80% українських земель перебували у складі Російської імперії, а Галичина, Закарпаття, Північна Буковина знаходилися під владою Австрійської імперії. Гетьманщина і Слобідська Україна втратили свою автономію остаточно. Трагічним фактом стало зруйнування і припинення існування Запорізької Січі. Філософ В. Горський наголошує: “Ніч бездержавності”, – так характеризують цю добу в історичній драмі українського народу. Рубіж XVIII–XIX ст. позначає межу, на якій скінчилась самостійна політична історія України козацької доби” [27, с. 105]. Але саме в ці часи актуальною є проблема “людина – нація”, що стала основою для подальшого формування філософії національної ідеї. “Історія філософії національної ідеї певним чином завершує процес становлення української національної культури та філософії як духовної квінтесенції її. Під філософією національної ідеї ми розуміємо всі форми рефлексії над ідеєю нації. Національна ідея являє собою синтетичний погляд на власну націю, етнічну спільність як коло, що визначає обрії світу, в межах якого здійснюється самовизначення людини, і разом з тим як суб’єкт всесвітньо-історичного процесу. Отже, реалізація філософії національної ідеї передбачає подвійну модифікацію докорінного світоглядно-філософського співвідношення людини й світу, яке, з одного боку, знаходить свій вияв

через проблему “Я і нація”, з іншого – “нація і світ людства”. Зміст філософії національної ідеї утворює рефлексія над сутністю і сенсом існування рідного народу, усвідомлення етносом своєї “самості” [27, с. 107]. Правомірно наголошує О. Салтовський, що “поруч з ідеєю політичної самостійності народилась і розвивалась ідея інкорпорації української політичної і духовної еліти в чиновницький апарат Російської імперії” [105, с. 105]. Так формувалися підстави для переходу українських письменників на імперські позиції, що зробив свого часу Феофан Прокопович. Значна частина української інтелектуальної еліти перейшла на службу до російського царя, що засвідчило факт “колаборантства”. Як наголошує В. Шевчук, поняття колаборантства “нове, воно постало в час Другої світової війни і визначало людей, що пішли на службу до окупанта. Але можна розглядати його ... і як поняття історичне. ... століття залежності, та й рабства, в яких перебував наш народ, не могли не накласти на нього особливого відбитку, і в колаборантстві він мусив жити, з одного боку, свідомо вдаючись до нього й приймаючи його в душу, а з другого – несвідомо, як колоніальний спадок” [154, с. 123].

Серед тогочасних українських діячів були такі, котрі не чинили відкритий спротив російським поневолювачам, проте використовували всі можливості для того, щоб працювати на благо своєї нації та культури. Це були поборники козацьких прав і вольностей, активісти українського життя, культурні й освітні діячі, письменники, які співпрацювали з колонізаторами умовно, номінально. Були й такі, які співпрацювали з колонізаторами, будучи при цьому лояльними громадянами, офіційно вірнопідданими. Проте саме національна ідея, збереження України змушували їх іти на таку співпрацю. На подібних позиціях стояли гетьмани І. Самойлович, І. Мазепа до свого повстання, І. Скоропадський, Д. Апостол. Були й такі українські діячі, які відкрито перейшли на службу до Російської імперії. Так учинив Феофан Прокопович. Він брав активну участь у

формуванні ідеології російського імперіалізму, будучи негативно налаштованим щодо національно-визвольних повстань українського народу. Проте в його спадщині бачимо проблиски вболівання за права і вольності українського народу, насамперед у сфері освіти, культури, літератури.

Другий етап у житті й діяльності Феофана Прокоповича репрезентує пристосування позицій і світогляду до імперської доктрини Російської імперії. Колишній професор Києво-Могилянської академії стає переконаним пропагандистом і промотором поглядів і реформ Петра I. Прокопович сформував ідеологію підпорядкування русько-української церкви владі Московської держави. Він теоретично розробив ідеї абсолютистсько-монархічної форми правління, тобто царського самодержавства. В основі його поглядів лежить синтез західноєвропейських концепцій суспільного договору і природного права, які були популярними в тогочасній Європі. Також він поєднав просвітницькі європейські ідеї з українськими і російськими реаліями, проігнорувавши при цьому демократичні засади тієї ж Європи.

Погляди Ф. Прокоповича у другий період життя характеризуються суттєвими і вагомими впливами теорій західноєвропейських мислителів, які він поєднав з місцевою специфікою. Прокопович був добре начитаний й обізнаний із творами західноєвропейських мислителів, насамперед тих, які проголошували і тлумачили ідеї держави і права. Серед його улюблених варто назвати праці Гроція, Гобса, Пуфендорфа, Томазія, Кампанелли, Макіавелі, Вофа, Жана Бодена, Беза, Брута.

Також важливе значення у формуванні поглядів Прокоповича відіграли зроблені ним переклади праць тогочасних мислителів Європи, які він поклав в основу власної суспільно-політичної доктрини. Зокрема, його перу належить переклад праці Дивака Сааведра Фахарда “Зображення християсько-політичного володаря символами”. Також Феофан підкріпив

свій переклад і передмовою, в якій представив власне бачення принципів діяльності держави. Письменник зазначає, що Сааведр – один із найвідоміших мислителів Європи: “Хотілося б мені і про досконалість цієї книги сказати, хоч і не у всьому вона досконала, здається, і запропонувати Вашій Величності в самій її суті самому своєму політичному цьому вченні премудрий вельми воістину найвправніший Сааведра є ... Багато хто з давніх і багато з нинішніх філософів про ту саму річ, тобто про державу і правління Царства старалися написати. Однак деякі із них, як Аристотель, дуже просторо ради тільки добродійств у загальному розповідає за філософським звичаєм і ледве щось про конкретне розповідають” [119, с. 355].

На думку Прокоповича, тези Аристотеля є досить загальними, а от цінними йому видаються положення Платона, насамперед ті, які стосуються способу життя народу. Тацит, на його думку, є “горезвісним” мислителем, адже він ставить собі за мету пом’якшити жорстокість шляхом простих повчань, в основі яких лежать примітивні теорії. Тези вчених єзуїтів, а також римо-католицьких мислителів Прокопович повністю заперечує, адже вони, як він наголошує, царську владу, дану Богом, передають “папському свавілля”. Письменник обстоює переваги духовної й церковної влади над державною, навіть владою царя. Феофан вважає також, що царська влада не повинна перебувати під контролем церкви. Сааведра Прокопович називає одним із найвідоміших мислителів, який “розглянув старанно і зібрав не тільки загальне, головне рідне, але й особам, та місцям, і часам, і випадкам різним пристойне і властиве ... Описав усякі межі добродійств, усякі образи пильнування і сумління, як в час миру і на війні, як зі своїми і чужими, з вірними і хитрими, з мирними і норовливими і зі всякого чину і звичаю людьми ходити цареві і дотримуватися швидкого розуму і звичного навчання” [119, с. 355 – 356]. Прокопович характеризує цю працю як універсальну, в якій репрезентовано міркування про загальне

і конкретно, проаналізовано історичні приклади різних правлінь. Тенденційно і досить не об'єктивно Прокопович схвалює діяльність Петра I, характеризує його як людину лагідну і помірковану, хоча насправді він таким не був. Спостерігаємо, що особу тирана він наділяє нереальними і неісторичними рисами. Також письменник наголошує на власній готовності коритися тирану, вважаючи, що хто противиться цареві, той, по суті, виявляє спротив Богові.

Також світоглядні та художні засади Ф. Прокоповича прозвучали у його творі “Розмова теслі з купцем”, про який мова піде далі. Тут зазначимо, що у творі осмислюється питання про місце перебування Бога. Православний купець розвиває тези про те, що Бог присутній усюди, а не тільки у церкві. Натомість протестант Тесля є прихильником ідеї про те, що Господь знаходиться передусім у своєму домі, тобто церкві. Правда за Купцем визначається Біблією, а те, що суперечить їй, є людським. Він обстоює тезу про те, що місцем Бога є не церква, а гора Сіон. Також Божим місцем є дім і сімейна будівля, а не церковна. Натомість місця, де живуть грішники, він характеризує як поганські. За Прокоповичем, держава подібна до храму, збудованому біблійним царем Давидом. На його думку, кожен цар покликаний звести і розбудувувати державу. Саме її він вважає домом для кожного громадянина: “Давид, маючи намір звести храм, говорить: “І буду я сповивати серед Ізраїлевих синів, – і буду їм Богом”. Але й це не осягнене розумом місце не було житлом Богові, якого не вміщує небо й земля, але тільки пристановищем благодаті Божої: воно, власне кажучи, і є схожим тому на людське житло, яке вимагає точного місцезнаходження” [119, с. 370]. Прокоповичеве порівняння держави і храму утверджує тезу про те, що кожен громадянин і насамперед правитель, має бути релігійною людиною, Бог повинен жити в серці кожного, зокрема володаря: “...тільки чи єством своїм і керуванням суспільним або універсальним, але того бажати нема чого, оскільки Бог і без побажання

такого, і без усякого слова нашого і помислу присутнім є у всякій людині” [119, с. 375]. Прокопович вважає, що володар повинен дотримуватися духовних і морально-етичних настанов християнства, піклуватися про кожного громадянина своєї держави. Традиційно письменника називають прихильником догматичного православ’я у протестантизмі. Погоджуємося із тезою В. Шевчука про те, що “саме виходячи із системи таких поглядів, цей релігійний діяч і став сповідувачем думки про первинність держави в суспільстві і про потребу удержавити церкву, відповідно в передмові до книги Дидака Сааведра заперечував примат церкви над державою, якого свого часу активно обстоював С. Оріховський і який панував у римокатолицькому світі. Саме це й привело Ф. Прокоповича в ряди петровських реформаторів церкви, після чого церква перетворилася в коліщатко державної машини, що, зрештою, привело до створення такого явища, як російське казенне православ’я – одну з підоснов російського імперіалізму” [154, с. 159].

Твір “Розмова міщанина з селянином та півчим, себто дяком” присвячений художньому осмисленню автором різних суспільних питань і написаний у формі богословського диспуту. По-перше, тут ідеться про суперечності, які виникають між догматичною церквою, яка керується рядом формульних понять, зокрема тих, метою яких є перетворити людину у малесенький гвинтик ідеологічної державної машини. А в основі останнього лежить страх порушити усталені принципи і приписи. Бачимо, як традиційна православна концепція доповнюється язичницьким сприйняттям світу, що має усталені моральні принципи. Головним опонентом Міщанина виступає Селянин. А Дяк є проміжною особою, котра вагається між думками Селянина, який представляє народ, і Міщанина, що є втіленням людини-гвинтика у величезній державній машині, казенному російському православ’ї. Вважаємо, що Селянин – це уособлення української духовності, від якої все далі відмежовується Ф. Прокопович,

переходячи на позиції тоталітарного способу мислення. Погоджуємося із тезою В. Шевчука про те, що “система бачення світу та людини глибоко антигуманна, тому можемо зрозуміти, чому саме Ф. Прокоповича помітив цар-деспот і поставив його за реформатора церкви, але не в гуманний, а в антигуманний бік, бо ставлення до людини та й світу в другому діалозі тут мізантропічне, а ставлення Міщанина до Селянина – яскравий цьому приклад. І справді, за Петра I сформувалося й оформилося саме те казенне православ’я, яке стало не духовною інституцією задля морального вдосконалення людини та її гуманізації, а політичним департаментом тоталітарної держави. Через це вчення Ф. Прокоповича в історії української суспільно-політичної думки треба назвати глибоко регресивним, і цілком можемо зрозуміти, чому проти нього свого часу вели змагання українські духовні діячі..., як Г. Вишневський, Т. Лопатинський, М. Радишевський, навіть такий крайній колаборант, як С. Яворський” [154, с. 163–164]. Так само регресивними були й світоглядні засади автора цього періоду, хоча при цьому він майстерно подавав їх у досконалій художній формі та стилі, які заслуговують на увагу і наукове вивчення.

На думку Прокоповича, поява держави є проявом дії природних законів, їхнім логічним і закономірним наслідком. Саме природні закони представляють тезу про те, що народ не може володіти владою. Влада ж повинна належати державі, втіленням якої називає правителя: “Зри ж, а ще не в числі природних законів є й те, щоб бути владі в народі? Є так воістину! І це всіх законів главизна. Оскільки з боку одного велить природно любити себе і другому не творити, що нам не любо, а з іншого боку злоба роду розтлінного розоряти цей закон не сумнівається, всюди і завжди бажаним був страж, і захисник, і сильний поборник закону, і то є державна влада” [120, с. 82]. У питанні художнього тлумачення природної необхідності створення держави, Феофан виступає послідовником Т. Гобса, вважаючи, що первісно люди хоч і були моральними й шанували Бога, проте

піддавалися злим і негативним пристрастям, що ставало причиною постійних конфліктів один із одним. Саме такі конфлікти загрожують існуванню людства, переконаний письменник.

Подібно до Гобса, механізм формування держави у Прокоповича визначається наявністю суспільного договору. Для уникнення загрози власному буттю люди передали раз і назавжди право управляти своїми діями державі як суспільному організму. Феофан стоїть на тому, що народ не повинен і не має права забирати владу у царів. Також важливою причиною постанови державної влади письменник вважає Бога. На його думку, влада дається правителю самим Богом. Ще одне природне джерело влади – це батьківські інстинкти, родина, сімейні традиції й закони. Серед природних законів, на думку письменника, особливу роль відіграють ті, які безпосередньо походять із інстинктів. Першим тут є піклування батьків про дітей, що притаманне всій живій природі. Прокопович вважає, що держава щодо власних громадян постає як турботливий батько. Авторитет володарів він вважає незаперечним для підданих, подібно як авторитет батьків для дітей.

Отже, природні закони, інстинкти, родинні традиції, божественна воля – їх письменник називає зовнішніми причинами виникнення держави. Також Прокопович виокремлює внутрішні причини, зараховуючи до них людський розум, мораль і совість як контролера. Моральну людину Феофан вважає такою, яка не суперечить владі. Письменник пише: “...влада державна природному закону є потрібна. Чи не скаже ще тобі совість твоя: якщо владі не підкорятися, на закон природній грішити є? Чи не скаже тобі совість: якщо властей не хотіти, то хотіти погібелі людству? І ще подумай: бачу владу від Бога існуючу нашим здоровим розумом нам узаконену. Чи не підказує совість: якщо властям противитись, є противитись Богу самому” [120, с. 82–83]. Він ставить на один рівень владу царя і владу Бога, тому народ повинен коритися обом. Головну причину

влади Прокопович характеризує так: “Відомо ж бо, що влада верховна від самої природи початок і причину має. А раз від природи, то від самого Бога, творця природи. А якщо перша влада початок і від людського сословія походить, оскільки природний закон, на серці людського Бога записаний, вимагає для себе сильного захисника і совість того ж шукати спонукає ..., того ради не можемо не назвати самого Бога влади державної винуватцем” [120, с. 82].

Загалом світоглядні засади Ф. Прокоповича у другий, петербурзький період його життя і діяльності, базуються на зраді українських інтересів і пристосуванні до нових реалій, що проявилось і в його художніх текстах. Водночас творча спадщина автора належить українському культурному простору, хоча його позиції були деструктивними щодо тогочасної Козацької держави, яка переживала важкий період свого занепаду.

3.2. Еволюція поезики Ф. Прокоповича другого періоду творчості

Еволюція поезики у поетичних творах Ф. Прокоповича другого періоду його життя визначається впливом нових, деструктивних для української Гетьманщини ідей. Відповідно ідейно-тематичний спектр віршів характеризується саме такими мотивами і системою образів. Проте час від часу можемо спостерігати і приховані українські ностальгічні нотки.

Вірш “Плачет пастушок в долгом ненастьї” було написано у 1730 р. Твір уперше надрукований без імені автора у виданні “Курганов М. Г. “Письмовник”, а в ньому наука...”, яке побачило світ у Санкт-Петербурзі у 1777 р. У XIX ст. вірш був кілька разів передрукований у працях М. Тихонравова, В. Перетца, І. Чистовича. А 1730 р. Феофан Прокопович перебував у складній ситуації, яка склалася в результаті зміни влади. Загалом текст досить відвертий, виявляє внутрішні переживання і міркування автора.

Вірш розпочинається риторичним питанням:

Коли дождусь я весела ведра
і дней красних,
Коли явиться милость прещедра
Небес ясных?
Ні з яких сторін світу не видно, –
все ненастьє [121, с. 35].

Своє щастя Феофан називає “многобідним”, коли “ніт і надежди” [121, с. 35]. А також:

Ніт же і конца воплей плачевних
і кручини [121, с. 36].

Письменник звертається з проханням до Бога і хоче, щоб Господь звільнив його від печалі. Бачимо, що Феофан Прокопович дуже тривожиться за своє подальше життя. Для передачі цих думок і почуттів він обрав алегоричну форму, близьку до античної пасторалі. Загалом вірш написано у формі буколічної поезії, в якій у ідилічних тонах показано життя пастухів на природі. У тексті відчуваються впливи поетики класицизму, які у цей період були особливо близькими світоглядно письменнику. Як наголошує І. Ісіченко, “особисті спонуки твору, невідомі читачеві, надійно приховані за елегійними мотивами. Ліричний персонаж переживає депресивний стан, ніби пастух – п’ятиденний дощ, який змушує і його самого, і його отару ховатися під деревом і не дає насититися дарами природи” [46, с. 404]. Ліричний герой здригається від туги. У творі відчувається безвихідність його очікувань. Але, не зважаючи на все це, він все ж сподівається на те, що настане для нього порятунк від життєвих бур. Тому він живе очікуванням сонячних днів у майбутньому. Вочевидь, це почуття та переживання самого автора у цей період його життя.

Дата написання вірша “О суєтний чоловіче, рабе неключимий” не відома. Вперше твір було надруковано у виданні М. Курганова “Книга

“Письмовник”, а в ній наука...”. За настроями цей художній текст дуже близький до попереднього вірша. Можливо, ці два твори були написані приблизно в один і той самий час, адже вони перейняті настроями суму і печалі, сповнені емоцій завершення життєвого шляху. Письменник наголошує:

О суетный человек, рабе неключимый,
Как то ты далеко бродишь мечтами твоими!
А внезапно день последний
Разрушит твой живот бедный [121, с. 36].

Він усвідомлює, що цей час настав, і його не можна вже змінити. Спостерігаємо повне прийняття того, що відбувається і відмову від боротьби:

Прошло же все временно, соням прилично,
Непрестанное настало, мучащее вечно [121, с. 36].
А своє життя автора називає тепер “прегоркая година” [121, с. 36].

Також у другий період життя Ф. Прокоповича були написані його епіграми. Суто морально-етичні питання порушує Феофан Прокопович у вірші “Епітафія щойно померлому гієродиякону Адаму”. Він дає свої оцінки певним рисам і характеристикам людини. Насамперед автор зазначає, що він не сприймає людей, які служать “оманливим почестям”, або збирають гроші день і ніч. Так само ставиться до тих, хто тільки служить можновладцям і забуває при цьому про важливі морально-етичні моменти. Письменник з великим пієтетом пише про біблійну постать Адама, який:

З цього усього ти кпив. Та й на Небо високе узятий,
Не припинив навіть там жартів і кпинів своїх [112, с. 24].

Письменник висловлює жаль із приводу його смерті. Він пише емоційно та з емпатією.

Під час перебування письменника у Новгороді було написано вірш “Теофана, Архієпископа Новгородського на Дашкова, первосвященника Ростовського”. У цьому творі автор зупиняється на особливостях різних рис характеру свого героя, котрі призвели до занедбання ним важливим справ. Зокрема, наголошує на його любові до коней:

Потяг бездумний до коней породистих має святитель –

Тож і не дивно, що він інше усе занедбав [112, с. 30].

Вважає, що такі захоплення не для людей духовних і церковних, які повинні присвячувати себе служінню вищим цілям. Також Прокопович дуже негативно ставиться до того факту, коли посади та особливо духовний сан здобувають за подарунки.

Ще один вірш Теофана під назвою “Того самого Прокоповича на того самого Дашкова” порушує подібні питання і проблеми. Твір написаний у жанрі епіграми, яка цілком відображає порушену проблематику. Тут автор міркує над питанням про те:

Що для людей у житті більш важливе – талант чи порода? [112, с. 31]. Він із жорсткою сатирою пише про Г. Дашкова, звинувачуючи його в багатьох гріхах і наголошуючи на негативних рисах його характеру:

Важко знайти щось на світі такого, чого прихопити

Не намагався б собі скупердя цей і зазdra людина [112, с. 31].

Прокопович порівнює свого суперника й опонента з іншими особистостями, наголошуючи на його негативних проявах у людському суспільстві:

Є достатньо гідних людей, яких не вартий Рохкало ниций,

Що несподівано зміг царських стіп досягнути недавно [112, с. 31].

Прокопович пише про те, що Дашков досяг великих багатств, але все це поганим і злочинним шляхом. Тому він тільки посіяв у душах людей зневагу до себе самого. Теофан зневажливо називає Дашкова Рохкало, бо він, на його думку, “оборонців палких Вітчизни” вважає користолюбцями.

Мовляв, “заздрить до сказу” [112, с. 31]. Відтак Прокопович закликає не визнавати і нищити “укази ці дикі тирана” [112, с. 32]. Детально пише Феофан про зневажливе ставлення Дашкова до людей:

І не зворушують нашого щирі молитви та сльози,
Бо зневажає словами й ділами: старих і маленьких,
Болісний плач матерів і принижений ворогом лютим
Рідний народ, і царів, що сидять у кайданах закуті [112, с. 34].

Прокопович радіє, що Дашков “посіда хоч не дуже високу посаду” [112, с. 34], а подібних осіб на високих посадах вважає злом для держави. Причиною цього називає письменник особистісні негативні риси характеру Рохкала:

Дивна жорстокість у нім поєдналася із боягузством.
Був він таким молодим і таким залишився понині.
Хижий розбійник, повсюдна холера! [112, с. 35].

Далі Феофан уклінно просить у Бога захисту від цього ворога лютого. І висловлює сподівання, що надалі Господь буде краще виховувати дітей Авраама. Головне звернення до Господа сповнене прохання автора перетворити Дашкова на “порядного й справжнього мужа”, бо:

Отче,
Досі вдавалось йому уникати Твоєї десниці!
Гада повзучого і невмолимої гідри він гірший!..
Вирви ж отруйне жало – відверни превеликїї бурі,
Й кинь цю пекельну людину, Спасителю, швидше до пекла! [112, с. 36].

Така гостра неприязнь була зумовлена тим глибоким особистим конфліктом, який тривав між Прокоповичем і Дашковим протягом багатьох років.

Похвальний характер має вірш “Про польського короля Станіслава Лещинського”, який був польським королем протягом 1704–1711 рр., 1733–1734 рр. Письменник звертається до нього з великим пієтетом:

Слава твоя, Станіславе, з твого виникає наймення;

Кажуть, що ніби воно славі постати велить [112, с. 25].

У вірші “До Луки Конашевича” представлено ставлення Феофана Прокоповича до цього православного церковного діяча доби Гетьманщини. Він був випускником Києво-Могилянської академії. За життя Прокоповича вони дискутували щодо питань церковних та освітніх. В особі Конашевича Феофан бачив свого суперника й ідейного опонента. Саме тому у вірші спостерігаємо цілком негативний образ Луки, якого письменник звинувачує у різних гріхах і насамперед марному розтрачанні коштів:

Справи свої, запевняю, Лука, ти ведеш нерозважно! –

Спершу хранителем будь, а вже тоді – тринькачем [112, с. 25].

Як і у випадку з Дашковим, особисті стосунки Феофана з людьми, про яких він пише, чинили визначальний вплив на художні тексти, їм присвячені.

Сповненим філософських буттєвих роздумів є поетичний твір “На розіпнутого Христа”. Вірш написано від імені самого Ісуса Христа. У тексті передано глибокі душевні та фізичні страждання Сина Господа:

Зранені руки свої бачу прибиті на хрест [112, с. 25].

Від себе особисто він висловлює вдячність Господу за прихильність до нього:

О Христебоже, ...

Нині, прихильний, мене бачу від захист береш... [112, с. 25].

Герой говорить від імені всього християнського православного людства, котре цінує Божу опіку й турботу:

...борониш мене і касуєш

Вирок жажного Судді – навіть якщо й завинив [112, с. 25].

Також у тексті осмислюється сенс людського життя, що визначається першочерговим завданням збереження власної душі та прагненням до вічного життя.

Крім того, біблійний образ осмислюється автором у вірші “Образ блаженної Діви, проколотий мечем”. У тексті передано глибокі емоції та внутрішні переживання Діви Марії. Письменник наголошує, що Діва стала бліда і безсила, бо проколота мечем. І це не промах митця, котрий малював картину. Автор замислюється над самим ним поставленим запитанням:

...То чому тоді меч залишився у тілі,

Мов зціпенів би? .. Оце й свідчить, що образ святий [112, с. 26].

Таким оригінальним авторським способом у вірші доводиться святість Діви Марії.

У поезії “На святого Гієроніма, що розмірковує про судний день” подано авторську інтерпретацію образу Святого Єроніма Стридонського (бл. 340 – 420 рр.). Це був християнський теолог і письменник. Його перу належить переклад тексту Біблії з єврейської мови на тогочасну мову латинську, а також він написав коментарі до Євангелія й історичних праць. Саме його переклад Вульгата до сьогоднішнього дня є офіційним текстом Біблії, яким користується Католицька церква. Єроніма було канонізовано й названо доктором церквами православною, католицькою, лютеранською, англіканською. Він є одним із чотирьох Отців Церкви. Також йому приписують “Мартиролог Єроніма”. Святий є духовним покровителем перекладачів. Саме до цієї постаті звертається Феофан Прокопович, осмислюючи складну і глобальну проблему страху від гріха і Божого гніву через нього. Письменник міркує:

Важко сказати, чому він боявся так Божого гніву...

Звичку із часом явив: битись об скелю грудьми [112, с. 26].

Вочевидь, ідеться не про внутрішні почуття страху, котрі переживав Єронім, а про ці ж емоції, котрі притаманні кожній людині, зокрема самому

Феофану Прокоповичу. Зрештою, автор визнає ці почуття та емоції цілком природними і такими, які наповнюють душу кожної людини, котра є віруючою та міркує про позаземне життя.

У вірші “Чотири поради на згадку недосвідченим” Феофан Прокопович міркує над загальнолюдськими цінностями і переживаннями. Спираючись на власний життєвий досвід, він дає чотири поради друзям, щоб у житейському морі вони самі себе не згубили. Ці поради є такими:

Перше, щоб смерть не стрічалась йому на життєвій дорозі;

Друге, щоб чув судії віщу трубу повсякдень;

Третє, щоб важив на втіхи довічні Небесного краю;

І про пекельні жахи не забував споминать [112, с. 26].

Ці поради письменник називає орієнтиром для людини на життєвій дорозі. Керуючись ними, вона зможе гідно пройти всі випробування і спокуси, досягнувши межі вічного життя.

В окремому вірші Феофан Прокопович описує столицю католицької церкви – “Місто Рим, з одного боку оточене горами, а з другого – морем”. У творі репрезентовано яскравий образ давнього міста й столиці католицької церкви:

Круті пагорби навколо міста. Лаври красені стоять у полях.

Стольного міста дахи досягли вже полів Ватиканських [112, с. 26].

Детально і з пієтетом пише Теофан про ті пагорби, які обступає Тетидине море. При цьому він щиро висловлює свої захоплення красою і величчю міста.

У вірші “Образ святої Діви Марії з малим Ісусом на руках” представлено глибокі філософські міркування Феофана Прокоповича про цінність матеріального і духовного. Звісно, перевага віддається духовним надбанням і багатствам. Описуючи ікону Діви Марії з малим Ісусом на руках, письменник закликає не звертати уваги на дорогі фарби і прикраси з перлів на образі. Адже

Досить того, що зображено їх у взаємних обіймах:

Мати стискає дитя, – ручки й воно простяга [112, с. 27].

Цей образ матері й дитини Господа митець називає дорожчим за всі дорогоцінності та прикраси. І визначальне надбання полягає саме в тих емоціях і почуттях любові, гармонії, внутрішньої краси, які передають ці два образи.

У вірші “Про Святого мученика Мамата, який народився у в’язниці” осмислюється багатогранний образ Маманта (259–274 рр.). Він був римським християнином грецького походження, святым мучеником. Прийшов у цей світ у в’язниці Кесарії, Кападокії Римської імперії, де перебували його батьки-християни за віру. Коли їх убили, Мамант став сиротою. Після переслідувань та ув’язнення відмовився відступити від вчення і віри Христа. Побитий і кинутий у море, він був урятований Янголом, який і вивів його на сушу. Так він почав жити пустельником біля Кесарії, ведучи богоугодне і праведне життя. Коли знову потрапив у руки язичників, був поранений і помер. На іконах і картинах зображений із левом. Є патроном немовлят, хворих, тварин. Ще його називають Мамантом Кесарійським, Мамою, Мамесом, Мемедом. У творі Прокопович описує глибокі внутрішні переживання свого героя, народженого у темниці:

Народився у в’язниці й довго не бачив сонця,

Так на дорозі життя страдником нехотя став [112, с. 27].

Тобто його життєва місія та подальша доля були визначені Богом від самого народження. Весь його життєвий шлях від першого і до останнього земного дня – це шлях мученика і святого. Він уже зажив собі слави тим, що народився у в’язниці. А весь його земний шлях став шляхом до святості.

У вірші “Про втікача, що втік з-під варті, лишивши замість себе колоду” автор описує, очевидно, почуття та емоції одного з численних християн, яких переслідували язичники і гонителі нової віри:

Ти одягнув у свій одяг оцупок, що трапивсь під руку,
І вислизаєш звідтіль та утікаєш чимдуж... [112, с. 27].

Втеча від переслідувань трактується автором як прагнення зберегти свою душу від гріха і досягти вічного життя. Феофан міркує і висуває припущення, що, може, то навіть сам Меркурій підготував йому кілок, який видав за себе, завдяки чому йому вдалося втекти у той момент, коли сторожа спала.

Суто морально-етичні проблеми й питання осмислюються письменником у вірші “На того, хто пишається, коли його надміру хвалять”:

Чув, що прихильний до тих, які славлять тебе непомірно:

Як по заслuzі, бува, так і за промахи теж [112, с. 28].

Феофан наголошує на думці про те, що людині не варто пишатися, коли хтось її вихваляє. Необхідно бути скромним і розважливим. Вважає негативним бундючитися від нещирої мови. Загалом усі його поради і міркування є дружніми. Мовляв, так він порадив і сказав би своєму найближчому і найдорожчому другові.

Цікавим є вірш Феофана Прокоповича “До кравця”. Тут письменник жаліється на роботу кравця, котрий пошив йому тісний комір. А тепер той комір “душить, наче петля” [112, с. 28]. Письменник наголошує:

То був прирік до ярма, нині штовхаєш в петлю [112, с. 28].

Автор висловлює своє негативне враження від роботи кравця. Певно, це була реальна ситуація в житті Феофана, тому він написав спеціально вірш, щоб знеславити недобросовісного майстра і застерегти інших не звертатися до нього.

У вірші “Зіставлення чернечого життя зі світським, де син розповідає батькові про переваги життя в монастирі” осмислюються два способи людського життя: світське і чернече. Так, син звертається до батька, який намагається відмовити його жити в монастирі та присвятити своє життя служінню Богові. Юнак називає рідного батька незрячим, бо він не бачить

історичної цінності та великих переваг чернечого життя в монастирі. У творі яскраво вимальовується символ духовної сліпоти. Тому син прийшов до висновку, що їхні з батьком дороги різні. Він звертається до батька і застерігає його:

Шлях твій життєвий веде тільки до згуби й блукань

Я не шаленець, ламати не стану обіт непорушний [112, с. 28].

Син, який обрав шлях духовного служіння Господу, називає свої чернечі кайдани найсолодшими. І він категорично не хоче того, щоб батько позбавив його цих кайданів. Адже вважає, що у такий спосіб батько тягне його до “тенетів мирських”. Тому син звертається до судді та просить, щоб той оборонив і показав усім два різні життя:

Перше – мов гавань чи дім; інше – то море немов [112, с. 28].

Тут, у чернечому житті, він знаходить спокій для роздумів, чого немає у світському бутті. Прокопович будує вірш на основі антитез і протиставлень. Він інтегрує до складу вірша численні пари антонімів для утвердження своєї думки. Так, він порівнює гавань і море, спокій і море турбот, судно на лагідних водах і корабель на бурхливих житейських хвилях. Він переконаний у тому, що:

Шум і суєтність невпинна столичного міста вас глушить,

Не дозволяє душі на самотині побути [112, с. 28].

Йому дарує рівновагу саме безмовність тихої келії. Він висловлює свою глибоку щирю любов до темного лісу і заспокійливого гаю. Адже тут живе серед учених мужів і “отців красномовних”. А, на його думку, люди світського життя живуть “серед блазнів, нероб і смердючих крамарів” [112, с. 29]. Герой переконаний у тому, що у світському житті трясє трясця, тому серця, сповнені страху, і доля зраджує. Він міркує над тим складним питанням, що змушує одних та інших обирати свій життєвий шлях. І приходять до висновку, що світські прагнуть тлінного і нікчемного. Натомість ченці є зовсім іншими:

Ми ж про горішню красу дбаємо чином своїм [112, с. 29].

У ченців і смуток інший. Адже

Плачемо й ми, й майбутнім чекаючи радощів вічних;

Ви ж у сльозах, – бо пройшли ваші найкращі вже дні [112, с. 29].

Герой висловлює думку про те, що земні наближаються до завершення життя у скорбному світі, а ченці тільки готуються до палаців Небесних. Отож автор говорить від імені ченців, людей духовних, адже сам особисто на певному етапі свого життя зробив саме такий вибір:

Наша надія міцна – наймилостивіший Бог [112, с. 29].

3.3. Діалоги Феофана Прокоповича: особливості поетики

Діалог Феофана Прокоповича 1 “Розмова Тектона, тобто Теслі, з купцем” уперше на українську мову був перекладений В. Литвиновим. Вчений і перекладач працював із рукописом під назвою “Разглаголствие тектона, си єсть древоділа, з купцем”, що знаходиться у Центральній науковій бібліотеці ім. В.І. Вернадського, зокрема відділі рукописів.

Герої діалогу зустрілися уперше в житті. Тесля просить зустрічного не заважати йому йти далі своєю дорогою. А Купець, живучи купецьким промислом, ніби і не заважає, проте зміг розпочати розмову, яка переросла у глибокий діалог філософського і світоглядного характеру. Діалог побудований на основі дискусій і міркувань співрозмовників про Бога, віру і релігію. Тесля і Купець представляють два різні погляди, дві відмінні концепції на ці важливі та складні поняття. Переважно запитання ставить Купець, а Тесля відповідає. Як питання, так і відповіді репрезентують погляди і позиції двох сторін, дві світоглядні концепції, майстерно представлені автором у художньому світлі. Так, на питання, чи бачив Бога, Тесля відповідає: “Не бачив очима тілесними, тільки мисленими бачу” [97, с. 192]. Для нього бачити мисленими очима означає “вірити, що Бог є” [97,

с. 192]. Зважаючи на це, Купець просить Теслю розповісти, де є Бог насправді. Тесля відповідає традиційною фразою, що Господь “тільки в церкві живе” [97, с. 192]. І далі Тесля пояснює: “Той храм ми зробили з наміром, щоб у ньому жив Бог, а не для мешкання людей в ньому, або для зберігання майна купецького” [97, с. 192]. На питання Купця, у чому полягає суть православної віри та її відмінність від католицької, зазначає: “Не так вірують, як ми” [97, с. 192]. Тобто католицизм трактується як цілком відмінне сповідання віри. Тепер Купець далі розвиває питання відмінностей конфесій і хоче почути, що таке “благочестива віра і православна і в чому вона полягає” [97, с. 193]. Це Купець пояснює таким чином: “Не всі і не в усьому єретиками є; хіба в тому їхня єретичність, що твердять, ніби Бог є всюди; від них же або, правду кажучи, від Бога і я цього навчився” [97, с. 194]. На думку Купця, “не завжди і всюди є благодаттю. Бо благодать Божа рятівна тільки є у віруючих і тих людях, що сподіваються на Бога” [97, с. 197]. Адже, на його думку, “коли біжиш від неба, неодмінно втрапиш до пекла, чи не так? А оскільки царство Боже і в пеклі є, то ми, успадковуючи з Христом Царство Боже, і в пеклі царювати, тобто і над пеклом панувати будемо, як і він панує, засуджуючи пекельних мешканців вівіки; і в муках їх владою своєю тримаючи повсякчас” [97, с. 198]. Саме вірність християнським ідеям і принципам вважається Теслею запорукою порятунку душі, що є, на його думку, призначенням земного життя людини. Натомість Купець міркує більш демократично. Якщо Тесля керується традиційними нормами і принципами церковними, то Купець апелює до засад духовних, зазначаючи: “Душа вірного християнина набагато дорожча і чесніша за будь-який храм” [97, с. 203]. Він переконаний, що його душа вірна і кров’ю Христа викуплена. Образ Бога він схильний бачити насамперед у душі віруючого, а не храмі. Купець наголошує: “Тому краще Бог вічним живе, або є присутній благодаттю своєю в місцях молитовних, тобто в серцях віруючих у Христа” [97, с. 203].

Тесля категорично відстоює традиційну церковну позицію: “Чоловік освячує місце? Непогано. Але хто сказав мені, що всяке місце Богом освячене і тому людина не має чого освячувати; нині побиваю тебе твоїми ж словами” [97, с. 205]. Обстоюючи традиційну церковну православну доктрину, Тесля запитує, чи Купець вважає церкву чесним і святим місцем? Будучи людиною мислячою і прогресивною, співрозмовник відповідає: “Істинно так, що місце те освячене розумом вірних тих, що зібралися на молитву. Але я не згоден з тобою, що лише в храмах церковних, але всюди сущий і живущий Бог...; благодаттю ж своєю перебуває найбільше в серцях віруючих людей, які є прямою і святою церквою Христовою, що воює тут дочасно, на небесне же торжествуватиме вівіки” [97, с. 205–206].

Отже, у тексті осмислюються у художньому світлі дві світоглядні системи. Суть першої визначається вірністю традиційним нормам церковного канону. Тут є визначальною теза про те, що Бог насамперед живе у церкві, тобто молитися Йому треба саме тут. Звісно, це цілком відповідає церковним інтересам. Утіленням цієї позиції виступає Тесля. Натомість Купець уособлює більш прогресивну думку про те, що насамперед Бог знаходиться у душі людини, тому молитися Йому можна з будь-якого місця. Якщо перша позиція є консервативною, витриманою у дусі канонічного православ'я, то друга, маючи фактично ренесансний характер, може бути світоглядно прикладною, застосованою і до інших конфесій, зокрема католицької. Феофан Прокопович є прихильником канонічного православія, особливо у другий період його життя і творчості. Хоча у молодості він перебував у різних релігійних конфесіях. Обидві концепції набули у творі художнього осмислення і тлумачення.

Другий діалог Феофана Прокоповича “Розмова Міщанина з Селянином та Півчим, себто Дяком” так само присвячений осмисленню складних релігійно-філософських питань, що представлено у світлі художньому, суто авторських інтерпретацій визначальних понять. Твір був

перекладений українською мовою Марією Литвиненко за виданням І. Верховської “Заснування Духовної Колегії і Духовний регламент. Матеріали III отд.” (Ростов-на-Дону, 1916). У кінці твору зазначено, що діалог складений “преосвященним Феофаном (Прокоповичем), а переписаний для ієрея Івана Лавидовича 15 січня 1760 року.” На підставі цього ми допускаємо, що цей діалог, як і попередній, був написаний автором вже у Росії.

У діалозі “Розмова Міщанина з Селянином та Півчим, себто Дяком” бачимо образ простака, досить поширений у літературі. Суть цього образу визначається протистоянням традиційній культурі, зокрема і релігійно-церковній також. Він конкурує і дискутує з канонічним, загальноприйнятим. Саме феномен простоти осмислює Феофан Прокопович у цьому творі та репрезентує своє ставлення до нього як до явища, своєрідного культурного концепту. Типом такого простака був Іван Вишенський і його творчість, з якою, очевидно, Феофан був знайомий. Проте Прокопович виступає опонентом цього світоглядного мислення і веде з ним жорстку дискусію. В його інтерпретації простацтво набуває негативного значення. Саме в цьому діалозі письменник наголошує на тому, що кожна особистість повинна володіти знаннями. Водночас автор висуває і тезу про те, що можна “ухилитися від знання або від пропонованої його форми. Маніфестації простацтва, які ми зустрічаємо в діалозі, здатні похитнути щире спрямованість на знання” [12, с. 23].

Учасниками розмови виступають Міщанин, Селянин і Дяк. Саме ці постаті за задумом автора покликані представити певні світоглядні засади. Кожен із них – представник окремого культурного і соціального стану, має своє відношення і сприйняття знань. Міщанин є людиною середнього віку і головним учасником діалогу. Його слова мають характер повчальний, дидактичний. Саме Міщанин постає як найбільш обізнаний у Святому Письмі. Натомість Дяк у цьому йому значно поступається. Хоча він

пов'язаний із практикою церковних служб. Міщанин говорить досить безапеляційно. Він позиціонує себе як той, хто поширює істинні знання. По суті, він не сприймає іншого знання, крім того, яке поширює сам, виступаючи речником думок автора і навіть його своєрідним Альтер Его. Дяк виступає певним посередником між двома іншими героями у творі. Він знаходиться на стороні Міщанина, що зумовлюється його соціальним статусом і позицією. Порівняно з Міщанином він не так добре знає Святе Письмо, але виявляє готовність учитися. Проте інколи виявляє суголосність із поглядами Селянина. Зокрема, йому близька думка Селянина про те, що простій людині не обов'язково знати стільки, як священикові, йому достатньо знань для добродесного життя. Мовляв, тільки Дяк виявляє змінні та динамічні світоглядні позиції. І хоч Селянин запрошує його до шинку, він воліє продовжувати розмову. Бачимо, що дискусія йому подобається, і він із задоволенням бере у ній участь. Також Дяк наймолодший серед усіх. Він залишається наприкінці розмови на своїй позиції. Роль простака у діалозі належить Селянинові. Він досить не молодий. Селянин захищає ідіота, з приводу історії якого й ведеться ця розмова. Він є людиною з досвідом, шанує звичаї, родину. “Статусно-рольова ситуація Селянина цілком визначена й доволі позитивна; він не пройдисвіт, не маргінал, і саме тому може представляти точку зору простої (селянської або іншої спільноти)” [12, с. 23]. У розмові він почувається впевнено. Інколи виступає досить агресивно щодо до освіченої премудрості, котру представляє Міщанин. Йому не цікаво довго вести розумні бесіди і він виявляє бажання піти до шинку. “Достоту твір має художньо переконливий характер саме через непоступливість простака (Селянина), яка, вочевидь, має значення відмінне від того, яке б дискутувалося законами суто дидактичного жанру” [12, с. 23]. Справжнього діалогу ми у тексті не бачимо. Адже його учасники не зважають на слова опонента. Міщанин не бачить необхідності рухатися

вперед і розвиватися. Свою місію він бачить у поширенні власних знань. Вони і дискутують із приводу знань і того, кому вони потрібні. Кожен із учасників представляє свою позицію щодо цього. Селянин загалом стоїть на тому, що не треба навчатися додатково, адже всі необхідні знання викарбувані Богом на скрижалях людського серця. Тому кожен може сам скласти молитву і звернутися до Бога власними словами. Форму і ритуал Селянин не вважає важливими або визначальними. Міщанин категорично виступає проти цього. Також важливим аргументом Селянина є апеляція до власного досвіду. В. Шевчук позицію Міщанина називає тоталітарною. Натомість Селянин обстоює силу і правду звичаю, називаючи своє життя правильним і безгрішним. Адже він нікого не вбив, не вкрав тощо. Міщанин проти цього. На його думку, праведне життя регулюється винятково законами Святого Письма. Тому Селянин аргументує ставленням до знання, що є притаманним пересічній людині.

Так, Міщанин наголошує: “Бо як Христа Ісуса, Сина Божого, належить знати й вірувати в Нього всякому, так і волю Його Господню, себто Закон, всякому треба знати й берегти, бо знання Закону найбільше в його оберіганні полягає, а всує іменем Христовим хвалиться той, хто ні Христа, ні Заповідей Його не знає” [97, с. 208]. Тобто джерелом знань проголошується Біблія, а не звичаї, досвід, як це мислить собі Селянин. На думку Міщанина, “злі невігласи самохіль в забобонах живуть, сподіваючись, що за темноту свою спасенні будуть” [97, с. 209]. Він заперечує ті знання, які навпаки обстоює Селянин. Він сам характеризує себе як простака: “Вільно мені самому називатися простаком чи глупим, а ти не називай мене так – я своїм умом не живу. Всяк про себе дасть відповідь перед Богом, отож не повчай – не піп” [97, с. 210]. А щодо права особистості звертатися до Бога власними словами, а не канонічною молитвою, Селянин каже: “Не Господь молиться нам, а ми Йому. Молитва не Господня, а наша, котрої ми навчилися од своїх рідних” [97, с. 210].

Міщанин заперечує тезу свого опонента про те, що знання закладені в людині та їм не потрібно навчатися: “...нема в людях доброго, тобто безгрішного незнання” [97, с. 211]. Загалом Міщанин окреслює спектр знань саме релігійними акцентами: “Любити Бога всім серцем своїм, всією душею і всіма помислами, і любити ближнього свого, як самого себе. У сих двох заповідях увесь Закон і правила вміщаються” [97, с. 213]. Міщанин наголошує, що люди повинні знати те, що дозволено і що заборонено робити згідно з Законом Божим. Адже “Закон Божий зобов’язує всяку людську істоту” [97, с. 215]. Він переконаний, що “братом зовуть ближнього, всякого чоловіка” [97, с. 216]. На думку Міщанина, “не по зовнішньому треба судити про гріхи і добродійства, а по внутрішньому” [97, с. 217]. Особливо чітко стоїть Міщанин за дотримання закону, а не звичаю: “... великий гріх переступити закон і погибельне діло – порушити заповіді Божі. Та й не із зовнішнього вигляду визначається гріх, а з внутрішнього. Зовні здається, що живеш по закону, а всередині – нечистий, бо в думках і бажаннях переступити закон Божий тягне. Тож переступником Закону являєшся, як сказано, нехотя” [97, с. 218]. Таким чином він утверджує ідею про те, що дотримання закону, тобто праведне життя можливе після навчання і здобуття знань. Дяк здатний балансувати між опонентами і репрезентувати власну позицію: “Якщо Христос є один Бог з Отцем, то як Він може просити за нас Отця, коли перебуває в ньому, як і сам мовив Пилипові в Євангелії від Івана, гл. 14, вірш 10? Треба, щоб у Бога був інший прохач, бо ми, коли грішимо, переступаючи Закон Божий, то кривдимо й гнівимо як Бога Отця, так і Бога Сина і разом Святого Духа” [97, с. 220]. Щодо того, як молитися, Міщанин зазначає: “Просто, в чому маєш потребу, то й розкажуй у своїй молитві Богу, згадуючи Христа, Сина Його любого, надто ж в потребі душевній, щоб простив гріхи твої й помилував” [97, с. 222]. Водночас він переконаний, що у традиційних молитвах закладена сила священних писань. Тут усе те, що вгодне слову

Божому. А от Селянин хоче “молитися не по-книжному, а як умію” [97, с. 225]. На що Міщанин каже: “Можна різні молитви читати, але ти не хочеш а чи не можеш вивчити. Власне ж моління – не таке, як у Писанні, і, може, суевірне та Богу противне, а тому й людям шкідливе, – несеш до Бога” [97, с. 225]. Дяк тут представляє свою думку: “Простим людям спасенніше читати готову молитву Господню” [97, с. 225]. Міщанин розвиває тезу про те, що Бог створив людину за подобою своєю і образом своїм і “премудру розумом і пам’яттю. Коли людина свій первісний розум скерувала не туди й не на те, куди і для чого він створений, переступила заповідь Божу і тим переступом розбестила, зіпсувала, викривила досконалість розуму” [97, с. 228], тоді людина втратила розум і робить щось безумне. Коли особистість переступила Божі заповіді, вона перетворилася на тлінну, невільну, недосконалу. Міщанин вважає, що “треба навчитися про віру Христа, не мудрствувати, не бесідувати від свого ума й думки власної, не по мірках людських, а тільки з Божого слова, тобто з Писань Божественних; ніхто-бо не може краще знати таїну всіх речей, окрім самого Духа Божого” [97, с. 232]. Також він вважає, що слово Господа не принесе користі й не приведе до спасіння осіб, які чинять гріх через незнання. Тут Дяк висловлює свою позицію: “З цього розумію, що в житті на небесах святі не рівні” [97, с. 234]. На що Міщанин відповідає: “Не рівні, але життя вічне всім рівне” [97, с. 234]. Дяк вважає, що, згадуючи Бога, говорячи “помилуй”, ми “творимо добро” [97, с. 237]. Дяк виявляє власне мислення і позицію, зазначаючи, що “коли я роздумую про добрі діла, що не виправдовують нас перед Богом і не сприяють спасінню, хіба що вже виправданим і по вірі їхній у Христа, котрий благодатно оправдає нас по вірі, а не від справ наших, – то кожен питає, чи потрібні для виправданих добрі діла і нащо?” [97, с. 239]. Щодо спасіння Міщанин пропонує свою позицію: “Віруємо, що спасіння одержують Божою милістю, яка живе у Христі, а не за добрі діла” [97, с. 240]. У цьому контексті вони дискутують щодо спасіння. На запитання

Дяка: “Чи спасіння більше, ніж виправдання?” [97, с. 241] Міщанин відповідає: “Раніше ніхто не може бути врятований, а тільки після виправдання” [97, с. 241]. Підводячи підсумки, Міщанин наголошує, що “добрі й святі діла маємо творити на знак і свідчення живої віри” [97, с. 241], “ми повинні слухати й виконувати Заповіді Божі, бо ми вже є не самі свої, а куплені великою ціною, отож не вільні творити зло, а тільки добро” [97, с. 242].

Зазначимо, що твір містить елементи тексту проповідницького, популярного у XVIII ст. Під знанням мається на увазі Святе Письмо. Але носієм його виступає людина світська – Міщанин. Тому Феофан Прокопович утверджує тезу про те, що знання не є суто здобутком церкви чи релігії. Він апелює до їх світського поширення та популяризації. Через образ Міщанина автор поширює власну ідею про необхідність знань для всіх. Воно не дається від народження, а здобувається. Тобто популяризує ідею освіти серед широких кіл населення. Сам Прокопович усе своє життя виступав за популяризацію ідею освіти, був її реформатором. Саме тому він заперечує і виявляє негативне ставлення до простака, тобто Селянина з його концепцією. Загалом бачимо негативний образ ідіота, тобто простака у творі. Він постає як такий, хто відкидає необхідність навчання, отримання знань. Натомість через образ Міщанина реалізується ідея автора про те, що людина повинна навчатися, докладати зусиль для отримання знань.

Висновки до розділу 3

Отже, другий період життя і творчості Ф. Прокоповича починається його переїздом до Петербургу та співпадає зі складними часами в історії Руси-України, періодом руйнації Гетьманщини. Поширювалися процеси інкорпорації, інтеграції національної еліти в чиновницький контекст

ворожій держави і переходу українських письменників на ці позиції. На цьому етапі відбувається пристосування позицій, світогляду й відповідно творчості Прокоповича до чужої доктрини. Світогляд письменника позначений впливами теорій західноєвропейських мислителів, осмисленням біблійних постатей і сюжетів, образів святих. На поглядах Прокоповича позначилися також переклади праць тогочасних європейських мислителів, зокрема Дивака Сааведра Фахарда “Зображення християно-політичного володаря символами”.

Загалом світоглядні засади Ф. Прокоповича другого, петербурзького періоду життя і діяльності ґрунтовані на темах власного переосмислення ідей, тем, образів Святого Письма і святих. Еволюція поезики творчості Ф. Прокоповича цього періоду характеризується впливом ворожих ідей і зрадою українських інтересів, що бачимо в ідейно-тематичному спектрі віршів, мотивах, системі образів. Поряд із цим спостерігаються приховані українські ностальгічні нотки. Також поезія цього періоду репрезентує художнє осмислення тем морально-етичних, філософських, духовних. До цього періоду належить низка віршів. Зокрема, у творі “Плачет пастушок в долгом ненастьї” бачимо тугу ліричного героя, безвихідність його очікувань і сподівання на порятунок від життєвих бур, що є виразом почуттів і переживань самого автора у цей період його життя і творчості. У вірші “О суетний чоловіче, рабе неключимий” звучать подібні мотиви. В епіграмах автор міркує про те, що для людей у житті більш важливіше: талант чи походження? Своєрідною похвалою є вірш “Про польського короля Станіслава Лещинського”, польського короля у 1704–1711 рр., 1733–1734 рр. Вірш “До Луки Конашевича” відображає ставлення Ф. Прокоповича до цього православного церковного діяча доби Гетьманщини. Авторське осмислення біблійного образу бачимо у вірші “Образ блаженної Диви, проколотий мечем”, де передано глибокі емоції та внутрішні переживання Диви Марії. У вірші “На святого Героніма, що розмірковує

про судний день” репрезентовано авторську інтерпретацію образу Святого Єроніма Стридонського (бл. 340 – 420 рр.). Вірш “Чотири поради на згадку недосвідченим” містить міркування автора над загальнолюдськими цінностями й переживаннями, оснований на власному життєвому досвіді. Окремий вірш містить опис столиці католицької церкви – Риму. У вірші “Образ святої Діви Марії з малим Ісусом на руках” репрезентовано міркування Ф. Прокоповича про цінність матеріального і духовного, коли перевага належить духовним надбанням і багатствам. У вірші “Про Святого мученика Мамата, який народився у в’язниці” подано авторське осмислення багатогранного образу Маманта (259–274 рр.), римського християнина грецького походження, святого мученика. У вірші “Про втікача, що втік з-під варти, лишивши замість себе колоду” описано, очевидно, почуття й емоції одного з численних християн, переслідуваних язичниками і гонителями нової віри. Морально-етичним проблемам і питанням присвячено вірш “На того, хто пишається, коли його надміру хвалять”. Вірш “Зіставлення чернечого життя зі світським, де син розповідає батькові про переваги життя в монастирі” присвячено осмисленню світського і чернечого життя.

Діалоги Ф. Прокоповича також репрезентують еволюцію його поезики. Діалог “Розмова Тектона, тобто Теслі, з Купцем” побудовано на основі дискусій і міркувань співрозмовників про Бога, віру, релігію. Через Теслю і Купця представлено два різні погляди, дві концепції щодо цих понять. Як правило, запитання ставить Купець, Тесля дає відповіді, котрі репрезентують погляди і позиції двох сторін, дві світоглядні концепції, майстерно осмислені письменником у художньому світлі. У творі подано художню інтерпретацію двох світоглядних систем. Перша характеризується дотриманням традиційних норм церковного канону, тезою про Бога, що живе у церкві й тому молитися Йому треба насамперед тут, що відповідає церковним інтересам. Утіленням цієї позиції є Тесля.

Натомість Купець уособлює більш прогресивну тезу про знаходження Бога у душі людини, тому й молитися Йому можна з будь-якого місця. Перша позиція консервативна, у дусі канонічного православ'я, а друга має ренесансний характер, світоглядно може бути прикладена і до інших конфесій, зокрема католицької. Ф. Прокопович виступає прихильником канонічного православ'я, особливо у другий період його життя і творчості.

У діалозі “Розмова Міщанина з Селянином та Півчим, себто Дяком” подано художню інтерпретацію складних релігійно-філософських питань. Тут присутній популярний у літературі образ простака, суть якого визначається протистоянням традиційній культурі, зокрема і релігійно-церковній. Він веде дискусію з канонічним, загальноприйнятим. Автор осмислює феномен простоти, представляє своє ставлення до неї як до явища, своєрідного культурного концепту. Творові притаманні елементи тексту проповідницького. Під знанням мається на увазі Святе Письмо, а носієм виступає людина світська – Міщанин. Письменник утверджує тезу про знання не як винятково здобуток церкви чи релігії, а апелює до їх світського поширення. Через образ Міщанина розвивається авторська ідея про необхідність знань для всіх, які не даються від народження, а здобуваються. Таким чином у художньо світлі популяризується ідея освіти серед широких кіл тогочасного суспільства.

ВИСНОВКИ

Нове вивчення проблеми еволюції поезики українського письменника Феофана Прокоповича базується на системному осмисленні спрямування і характеру його творчості, фактів біографії відповідно до нових політико-культурних обставин. Під еволюцією поезики Феофана Прокоповича розуміємо змінність і динаміку насамперед ідейно-тематичного спектру творчості, певні жанрові модифікації. Все це знайшло своє вираження в авторському творчому тлумаченні історичних фактів і політичних подій, художніх трактуваннях категорій релігії та церкви. Етапи еволюції поезики безпосередньо залежать і збігаються з періодами життя і творчості письменника, а вони пов'язані з місцем проживання автора.

Сучасна медієвістика представляє низку праць, які були створені в різні часи та формують певну основу для реалізації нашої концепції еволюції поезики Ф. Прокоповича. Зокрема, С. Єфремов дослідив внесок автора у розвиток драматургії; Д. Чижевський представив аналіз світогляду і творчості письменника, схарактеризувавши їх як такі, що не є суто бароковими; М. Возняк розвинув тезу про орієнтацію митця на європейський контекст і використання українського матеріалу.

У контексті вивчення творчості Ф. Прокоповича, з огляду на його суспільно-політичні переконання й позиції, показовою є концепція О. Салтовського про Прокоповича як особистість, що прагнула до максимальної самореалізації у Російській імперії. Сучасне трактування складної біографії автора подав В. Шевчук, розвинувши тезу про київський період у житті й творчості Прокоповича як час визначального розвитку його творчості, формування засад поезики, що еволюціонували в петербурзький (російський) період. І. Ісіченко утвердив думку про перехід автора на проросійські позиції як політичний крок, схарактеризував його як людину безпринципну, творця імперської ідеології Петра І. Драму

“Володимир”, поезії, трактати Феофана дослідник визначає як вагомий здобуток української літератури. Л. Ушкалов дослідив світогляд Ф. Прокоповича в часи його праці у Києво-Могилянській академії. В. Литвинов, стримано характеризує зміну поглядів Ф. Прокоповичем як вимушений крок, виокремив київський і петербурзький періоди в житті та творчості автора. Загальний світогляд Прокоповича схарактеризував як позначений ідеями Просвітництва, принципами гуманізму, часто опозиційний до світогляду Бароко. М. Сулима позиції Прокоповича у драмі “Володимир” визначає як промазепинські та проукраїнські; сам твір характеризує як релігійний і просвітницький. О. Сліпушко розвинула тезу про просвітницький, класицистичний характер творчої спадщини Ф. Прокоповича, давши сучасне пояснення загальною біографією та світоглядом. Н. Левченко представила аналіз творчості Ф. Прокоповича, зважаючи на її протестантські маркери і біблійну герменевтику.

У низці наукових праць осмислюються філософські засади творчості Ф. Прокоповича у зв’язку з його літературними поглядами. Зокрема, З. Нікітіна, М. Рогович, І. Бондаревська, В. Нічик, Д. Кірик, С. Йосипенко, І. Іваньо та ін. вивчали біографію письменника без акцентування уваги на складних моментах; трактували філософські, релігійні, освітні, художні засади його творчості. Загалом учені характеризують поетику творчості Прокоповича як таку, що містить елементи класицистичного і просвітницького стилів, а також риси епохи Бароко. Проте ці праці представляють вивчення окремих аспектів еволюції поетики Ф. Прокоповича, а не системне і комплексне дослідження проблеми. Прикметно, що поетика творчості Ф. Прокоповича еволюціонувала, поєднуючи в собі стильові античні, барокові, класицистичні, просвітницькі риси.

Розвиток поетики тісно пов’язаний із біографією письменника, в якій виокремлюємо два періоди життя і творчості, пов’язані з місцями

проживання Прокоповича. Перший період – київський і другий – петербурзький. Важливо виокремити внесок творчої спадщини письменника у розвиток, модернізацію та європеїзацію тогочасного національного письменства. Сучасне трактування фактів біографії та творчості дає підстави по-новому осмислити етапи еволюції поезики Феофана Прокоповича, проаналізувати причини зради ним українських інтересів, що вплинуло на характер творчості.

Система релігійних, політичних, суспільних, філософських, освітніх, літературних поглядів Ф. Прокоповича загалом є змінною, гнучкою, конформістською, що позначилося і на поетиці творчості, особливостях її еволюції. Загалом у світогляді письменника поєдналися авторське бачення автентичних філософських, духовних, релігійних, наукових, освітянських, культурних, літературних традицій та європейські надбання. На нашу думку, переїзд Феофана Прокоповича в Петербург, кардинальна зміна ним суспільно-політичних позицій є результатом природженого конформізму, багаторічного непорозуміння з київським духовенством, підтримки реформ Петра I, сліпої віри в “європейськість” російського царя, а також особистих амбіцій, інтересу автора до політики та прагнення влади.

Творча спадщина Ф. Прокоповича є різноманітною; він звертався до жанрів вірша, драми, проповіді, епістолярію, трактату, виступивши творцем власної теорії поезії, певною мірою взорованої на античні та класицистичні джерела, нового напрямку тлумачення поетичної творчості. Мистецький світогляд письменника характеризується простою формою віршування, утвердженням простого, чіткого, зрозумілого, досконалого стилю, що тяжіє до поезики Класицизму і Просвітництва.

Київський період життя і творчості Ф. Прокоповича тривав до 1715 р. Після 1716 р., переїзду автора до Петербургу розпочинається новий, світоглядно відмінний етап його життя і творчості, петербурзький, загалом російський. Саме ці два періоди відповідають головним етапам еволюції

поетики творчості письменника. На кожному етапі творчість Прокоповича була позначена специфічними рисами, які зумовлювалися характером діяльності автора, його літературними, естетичними уподобаннями. Відповідно, ідейно-тематичне спрямування творчості обох періодів було позначене конкретними життєвими обставинами і фактами біографії митця.

У поезіях Ф. Прокоповича першого періоду звучать різні теми й мотиви. Зокрема, художні тлумачення внутрішніх почуттів і переживань (“Елегія...”), міркування про користь книги і читання (“До читача...”), образ-символ Борисфена (“Опис Києва”). Політичні мотиви прозвучали у вірші “Епінікіон...”, де автор талановито використав жанр класичної оди, звеличуючи так звану “перемогу” російського війська. Специфіка художнього коментування письменником цього факту свідчить про зміну ним політичних позицій, зраду ідей Мазепи і перехід на бік Петра I. Постать останнього ідеалізовано й гіперболізовано, що не відповідає історичним фактам. Мотиви вірша “Запорожець каючийся” засвідчують подібні позиції, які поет репрезентує шляхом творення узагальненого образу козацтва, яке разом із гетьманом І. Мазепою піднялося проти російської імперської доктрини. Вірш “За Могилою Рябою” містить художню картину російсько-турецької війни 1710–1711рр., котру автор називає війною християнської та мусульманської цивілізацій, втілюючи їх у образах Ісуса Христа й Магомета. У “Похвалі Дніпрові” Прокопович створив авторський образ річки Дніпро як символу Києва; у “Польському канті” подав художнє трактування понять добра і зла. Ліричні поезії “Жарт про Венеру, яка шукає свого Купідона”, “Також двовірші – поради-перестороги тому, хто згубне кохання собі запрошує”, “Пісня світська” представляють художні трактування емоцій і почуттів.

Загалом поезії київського періоду у творчості Ф. Прокоповича репрезентують різноманітну жанрову парадигму, через яку подано художні тлумачення історичних фактів, політичних подій, ліричні міркування, про

освіту, науку. Переважно тексти цього періоду представляють проукраїнські позиції автора, зокрема щодо тлумачення історичних фактів. Натомість вірші на теми політичні свідчать про поступовий перехід митця на позиції проросійські.

П'єса київського періоду “Володимир” представляє новаторство автора у жанровому й ідейно-тематичному аспектах. Тут уперше в історії української драми поєднано високий, трагічний і низький, комічний стилі; використано сюжет із української історії. На час написання твору політичні погляди автора були проукраїнськими, про що свідчить і присвята Мазепі. В основі наративу драми лежить синтез впливів єзуїтського театру, національних традицій, церковного богослужіння. Історична постать князя Володимира, згідно з первісним задумом, проектувалася на Мазепу, а Гетьманщина поставала як спадкоємиця державницьких традицій Київської Русі.

Загалом поетичні твори і драма написані в чіткій відповідності до тих теоретичних принципів, викладених у трактаті “Поетика” Ф. Прокоповича. Тут бачимо полеміку автора з існуючою традицією, авторське новаторське визначення понять і категорій поетики. Трактат, написаний у дидактично-повчальному стилі, інтегрує європейські традиційні цінності в український простір, поєднує елементи релігійно-моральні, шкільного Бароко, Класицизму і Просвітництва. Основоположні міркування Прокоповича про мистецтво поезії та його суспільну роль характеризуються прагненням до світськості, відходом від релігійного спрямування. Світоглядні засади трактату виходять за межі барокових традицій, репрезентують тяжіння до європейських ідей класицизму і просвітництва.

Петербурзький загалом період у житті й творчості Ф. Прокоповича розпочинається його переїздом до Петербурга. Це були важкі часи руйнування Гетьманщини Російською імперією, інкорпорації української інтелектуальної еліти в чиновницький апарат Московщини, переходу

письменників на ворожі позиції. На цьому етапі відбулося пристосування позицій, світогляду й загалом творчості Ф. Прокоповича до чужої доктрини. Хоч у світогляді письменника цього часу наявні також впливи ідей західноєвропейських мислителів, які синтезувалися з авторським осмисленням тем, ідей, образів Святого Письма. У творах цього періоду бачимо художні міркування про різні феномени людського життя, зокрема базовані на тлумаченні біблійних наративів.

Отже, світогляд Ф. Прокоповича петербурзького періоду життя і діяльності базується на зміні суспільних поглядів, нових інтерпретаціях явищ Святого Письма, що виявляється в особливостях ідейно-тематичного спектру віршів, системі образів. Також у творах виявляються глибоко приховані українські ностальгійні мотиви. У віршах “Плачет пастушок в долгом ненастї”, “О суєтний чоловіче, рабе неключимий” подано тугу ліричних героїв, безвихідність очікувань і сподівання на порятунок від життєвих бур, що відповідало авторським почуттям, тому твори вважаємо автобіографічними. В епіграмі “Феофана, Архієпископа Новгородського на Дашкова, первосвященника Ростовського” Прокопович міркує про важливість у житті людини таланту і походження. Твір був навіяний особистим конфліктом автора з Дашковим як потенційним конкурентом, тому теж є автобіографічним. У вірші “Про польського короля Станіслава Лещинського” звучить традиційна похвала правителю. Автобіографічна також поезія “До Луки Конашевича”, де показано особисте ставлення Прокоповича до цього православного церковного діяча доби Гетьманщини. Низка творів другого періоду присвячені осмисленню біблійних образів та постатей святих. Зокрема, “Образ блаженної Діви, проколотий мечем”, де представлено емоції та переживання Діви Марії; у творі “На святого Гієроніма, що розмірковує про судний день” є авторське бачення постаті Святого Єроніма Стридонського. У творі “Чотири поради на згадку недосвідченим” подано базовані на власному життєвому досвід міркування

автора над загальнолюдськими цінностями. Також Прокопович створив художній опис столиці католицької церкви – Риму, подав міркування про цінність матеріального і духовного (“Образ святої Діви Марії з малим Ісусом на руках”), осмислив образ святого мученика Маманта (“Про Святого мученика Мамата, який народився у в’язниці”), описав почуття одного з християн, переслідуваних язичниками (“Про втікача, що втік з-під варті, лишивши замість себе колоду”). Художнім міркуванням щодо морально-етичних проблем також присвячено ряд віршів, зокрема “На того, хто пишається, коли його надміру хвалять”, “Зіставлення чернечого життя зі світським, де син розповідає батькові про переваги життя в монастирі”.

У цей період життя і творчості Ф. Прокоповича також було створено діалоги автора, які репрезентують специфіку еволюції його поезики. У діалозі “Розмова Тектона, тобто Теслі, з Купцем”, побудованому на дискусії співрозмовників про Бога, віру, релігію репрезентовано дві відмінні концепції щодо цих категорій. Це художні світоглядні концепції, де перша представляє дотриманням традиційних норм канону церкви, усвідомлення Бога у церкві. Символом такої позиції виступає Тесля. Купець представляє прогресивнішу тезу про перебування Бога у душі людини, відтак і молитися Йому можна будь-де. Перша позиція є консервативною і витриманою в дусі канонічного православ’я; друга – гуманістична і ренесансна, світоглядно близька іншим конфесіям. Авторська позиція виявляє прихильність до канонічного православ’я, що особливо посилюється у цей період його життя і творчості.

Діалог “Розмова Міщанина з Селянином та Півчим, себто Дяком” відтворює художнє бачення релігійно-філософських питань. Останні осмислюються посередництвом популярного в літературі образу простака, який втілює ідею протистояння традиційній культурі, зокрема релігійно-церковній, дискутуючи з канонічним. Прокопович у художньому ключі міркує над феноменом простоти, виявляє власне ставлення до нього як до

певного культурно-літературного концепту. Твір характеризується проповідницькими рисами. Носієм знання Святого Письма постає світський Міщанин, у результаті чого розвивається ідея про знання не як суто надбання церкви чи релігії, а й світське явище. Образ Міщанина втілює ідею про важливість знань для всіх людей: знання не є природженими, а здобуваються під час навчання. Таким чином автор утверджує тезу про популяризацію освіти серед широких кіл.

Отже, еволюція поезики Феофана Прокоповича полягає у змінності ідейно-тематичного спектру його творчості. Ця динаміка була безпосередньо пов'язана зі зміною місця проживання, переїздом автора з Києва до Петербурга, трансформацією його суспільно-політичних поглядів і позицій. Якщо перший період життя і творчості, тобто київський був позначений переважно національними проукраїнськими позиціями, то другий, петербурзький характеризується зміною цих позицій і переконань. Відповідно художні тлумачення історичних фактів і політичних подій в обидва періоди постають суттєво відмінними. Водночас спільна риса обох періодів – вірність автора власним теоретичним принципам і настановам, які були сформовані в його трактатах, зокрема “Поетиці” й “Риториці”. Феофан Прокопович традиційно в обидва періоди свого життя і діяльності виступає прихильником традицій Класицизму і Просвітництва, виводячи таким чином свій стиль поза межі епохи Бароко, в яку він жив і працював. Проте барокові елементи залишили і свої сліди в його поетиці.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- 1.Абрамович С.Д., Кеба О.В., Стахнюк Н.О. Історія польської літератури. Навчальний посібник : Цикл лекцій / За ред. С.Д. Абрамовича. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2019. 620 с
- 2.Астаф'єв О., Радишевський Р. Польська та українська літератури доби Ренесансу і бароко. Київ: Талком, 2021. 640 с.
- 3.Багалій Д. Нарис української історіографії. Київ : Б.в., 1925. Т. 1. Вип. 2. 108 с.
- 4.Байер Т.-Г.З. Життєпис Феофана Прокоповича. *Прокопович Ф. Філософські твори в трьох томах*. Київ : Наукова думка, 1979. Т. 3. С. 361–372.
- 5.Білоус П. Актуальні питання української літературної медієвістики. Житомир : б. в., 2009. 246 с.
- 6.Білоус П. Історія української літератури XI – XVIII ст. Київ : Академія, 2009. – 424 с.
- 7.Білоус П. Літературна медієвістика. Вибрані студії : в 3-х т. Житомир: Рута, 2012. Т. 2. 428 с.
- 8.Білоус П. Трагікомедія “Володимир” Ф. Прокоповича і “Гамлет” В. Шекспіра. *Ренесансні студії*. 2012. Вип. 18–19. С. 151–156.
- 9.Білоус П. Художнє слово для “оздоби вітчизни нашої” (доба Бароко). *Давнє і недавнє: статті про українську літературу*. Житомир : Вид. О. О. Євенок, 2019. С. 135–143.
- 10.Бондаревська І. Два концепти знання (Феофан Прокопович і Григорій Сковорода). *Studia polsko-ukraińskie*. 2017. Вип. 4. С. 101–115.
- 11.Бондаревська І. Про “Просвітництво” Феофана Прокоповича та Григорія Сковороди. *Київська академія*. 2007. Вип. 4. С. 69–85.
- 12.Бондаревська І. Ф. Простак і простота в діалозі Феофана Прокоповича “Разговорь гражданина съ селянином да певнцемт или дячком церковним”.

Наукові записки. Том 24. Теорія та історії культури. Національний університет “Києво-Могилянська академія”, 2004. С. 22–28.

13. Борисенко К. Г. *Prosimetrum* в українській літературі барокової доби : Монографія. Донецьк : Норд-Прес, 2008. 124 с.

14. Броджі Джованна. *Культурний поліморфізм українського світу*. Київ: Дух і літера. 2022. 520 с.

15. Возняк. *Історія української літератури : У 2-х кн., 2-е вид. Кн. 2*. Львів : Світ, 1992. 555 с.

16. Геник-Березовська З. *Грані культур. Бароко, романтизм, модернізм*. Київ : Гелікон, 2000. – 368 с.

17. Геник-Березовська З. До питання про пізню українську барокову поезію. *Грані культур. Бароко, романтизм, модернізм*. Київ : Гелікон, 2000. С. 37–50.

18. Геник-Березовська З. До питання про українське літературне бароко. *Грані культур. Бароко, романтизм, модернізм*. Київ : Гелікон, 2000. С. 20–27.

19. Геник-Березовська З. Духовний і поетичний заповіт Григорія Сковороди. *Грані культур. Бароко, романтизм, модернізм*. Київ : Гелікон, 2000. С. 51–71.

20. Гнатишак М. *Історія української літератури*. Кн. 1. Прага : Видавництво Юрія Тищенка Наукова бібліотека “ЮТ”, 1941. 132 с.

21. Гнатюк О. До переоцінки українського літературного процесу XVI–XVIII століть. *Другий міжнародний конгрес україністів: Доповіді і повідомлення. Літературознавство*. Львів, 1993. С. 37–42.

22. Головащенко С. *Біблієзнавство. Вступний курс : навчальний посібник*. Київ : Либідь, 2001. 496 с.

23. Головащенко С. З історії біблійної текстуальної критики в Київській Духовній Академії : Я. О. Олесницький. *Магістеріум*. Київ : КМ “Академія”, 2008. С. 65–70.

24. Головащенко С. Історія християнства. Курс лекцій. Київ : Либідь, 1999. 352 с.
25. Головащенко С. Святе Письмо в Україні (поширення та інтерпретація) : киево-могилянська традиція в європейському контексті. *Релігійно-філософська думка в Києво-Могилянській Академії : європейський контекст*. Київ : КМ Академія, 2002. С. 213–250.
26. Горський В. Біля джерел. Київ : Видавничий дім “Києво-Могилянська Академія”, 2006. 257 с.
27. Горський В. Історія української філософії. Курс лекцій. – Київ: Наукова думка, 1997. 285 с.
28. Горський В.С. Філософія в українській культурі: (методологія та історія). Київ : Центр практичної філософії, 2001. 236 с.
29. Грабович Г. До історії української літератури : Дослідження, есе, полеміка. Київ : Основи, 1997. 608 с.
30. Грабович Г. Польсько-українські літературні взаємини: питання культурної перспективи. *До історії української літератури: Дослідження, есе, полеміка*. Київ : Основи, 1997. С. 138–169.
31. Грабовський С., Ставрояні С., Шкляр Л. Нариси з історії українського державотворення. Київ: Б. в., 1995. 607 с.
32. Грузинський О. “Elegiae Alexii” Феофана Прокоповича”. *Записки Українського Наукового товариства в Києві*. 1909 р. Кн. IV. С. 20–40.
33. Європейське відродження та українська література XIV–XVIII ст. / за ред. О. Мишанич. Київ: Наукова думка, 1993. 373 с.
34. Єфремов С. Історія українського письменства. Київ : Феміна, 1995. 688 с.
35. Зібрання творів. У 50 т. Т. 40. Історія української літератури. Частина перша / І. Я. Франко. Київ : Наукова думка, 1983. С. 7–372.
36. Зібрання творів. У 50 т. Т. 45. Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова / І. Я. Франко. Київ : Наукова думка, 1983. С. 194–470.

- 37.Зібрання творів. У 50 т. Т. 41. Українсько-руська (малоруська) література / І. Я. Франко. Київ : Наукова думка, 1984. С. 194–470.
- 38.Зібрання творів. У 50 т. Т. 41. Українці / І. Я. Франко. Київ : Наукова думка, 1984. С. 162–193.
- 39.Зібрання творів. У 50 т. Т. 41. Южнорусская література / І. Я. Франко. Київ : Наукова думка, 1984. С. 101–162.
- 40.Зілинський О. Духова генеза першого українського Відродження. *Європейське Відродження та українська література XIV–XVIII ст.* Київ: Наукова думка, 1993. С. 276–300.
- 41.Іваньо І. Естетичні погляди Ф. Прокоповича. *Прокопович Ф. Філософські твори.* Київ : Наукова думка, 1979. Т. 1. С. 62–77.
- 42.Ісіченко І. Біблійні архетипи у художньому світі барокової проповіді. *Наукові записки ТНПУ: Літературознавство.* 2012. Вип. 36. С. 156–160.
- 43.Ісіченко І. Василіанське бароко. *Слово і час.* 2011. Вип. 1. С. 3–21.
- 44.Ісіченко І. Духовні виміри барокового тексту : Літературознавчі дослідження. Харків : Акта, 2016. 542 с.
- 45.Ісіченко І. Історія польської літератури XI – поч. XIX ст. <http://www.bishop.kharkov.ua/kursi-lekcij/istoria-polskoie-literaturi/tema-04-suspilno-kulturni-vimiri-epohi-rensansu#ТОС-2>
- 46.Ісіченко І. Історія української літератури : епоха Бароко (XVII – XVIII ст.). Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Львів : Святогорець, 2011. 568 с.
- 47.Історія української літератури: у 12 т. Т.1. Давня література (X– перша половина XVI ст.) / гол. ред. В. Дончик. Київ: Наукова думка, 2014. 838 с.
- 48.Історія української літератури: у 12 т. Т. 2. Давня література (Друга половина XVI – XVIII ст.) / гол. ред. В. Дончик. Київ : Наукова думка, 2014. 838 с.
- 49.Історія філософії на Україні: у 3 т. Т.1 / відп. ред. В. П. Нічик. Київ: Наукова думка, 1987. 399 с.

50. Історія української літератури : в 6 т., 9 кн. / Михайло Грушевський. Київ: Либідь, 1993. Т. 5. 255 с
51. Історія української літератури : в 6 т. 9 кн. / Михайло Грушевський. Київ : Либідь, 1993. Т. 6. 712 с.
52. Йосипенко С. Л. До витоків української модерності: українська ранньомодерна духовна культура в європейському контексті. Київ : Український Центр духовної культури, 2008. 392 с.
53. Кашуба М. Києво-Могилянська академія в українській духовній культурі *Європейське Відродження і українська література XIV – XVIII ст.* Київ : Наукова думка, 1993. С. 68–72.
54. Кашуба М. Філософське підґрунтя українського Бароко. *Українське Бароко.* Харків : Акта, 2004. Т. 1. С. 177–215.
55. Квіт С. Герменевтика стилю : Київ : ВД Києво-Могилянська академія, 2011. 143 с.
56. Квіт С. Основи герменевтики : навчальний посібник для вузів. Київ : ВД Києво-Могилянська академія, 2003. 192 с.
57. Кирик Д.П., Нічик В.М. Проблеми пізнання в творах Ф. Прокоповича. *Прокопович Ф. Філософські твори в трьох томах.* Київ : Наукова думка, 1979. Т. 1. С. 35–61.
58. Ковалів Ю. Літературна герменевтика. Київ : Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2008. 240 с.
59. Кралюк П. Козацька міфологія України. Творці та епігони. Харків : Фоліо, 2016. 394 с.
60. Кримський С. Під сигнатурою Софії. Київ : Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”, 2008. 367 с.
61. Кримський С. Феномен українського бароко. Українська культура другої половини XVII – XVIII ст. *Історія української культури.* Т. 3. Київ: Наукова думка, 2003. С. 67–93.

- 62.Криса Б. Пересотворення світу : українська поезія XVII – XVIII ст. Львів : Свічадо, 1997. 215 с.
- 63.Криса Б. Сюжети барокових ідей. *Збірник Харківського історико-філологічного товариства : Нова серія*. Харків, 2009. Т. 9. С. 401–404.
- 64.Лаба В. Біблійна герменевтика. Львів : Греко-католицька богословська академія, 1929. 148 с.
- 65.Лаба В. Патрологія : Життя, письма і вчення отців церкви. Львів : Свічадо, 1958. 551 с.
- 66.Левін П. Польські контексти українського бароко, шкільної драми та театру / відп. ред, упорядк., передм. Р. Радишевський; післям. Дж. Броджі-Беркофф (Італія). Київ : Талком, 2020. 784 с.
- 67.Левченко Н. Біблійна герменевтика в давній українській літературі: монографія. Харків : Майдан, 2018. 392 с.
- 68.Левченко Н. Біблійна герменевтика Григорія Сковороди : монографія. Харків : Майдан, 2022. 202 с.
- 69.Левченко Н. Художня модель сакральної антропології в літературі українського бароко. *Питання літературознавства : науковий збірник*. Чернівці, 2010. Вип. 80. С. 107–115.
- 70.Левченко Н. Sensus plenior як сакральна парадигма біблійної герменевтики в українській бароковій прозі. *Sacrum і Біблія в українській літературі*. Lublin, 2008. С. 123–135.
- 71.Литвинов В. Антибароковий характер “Поетики” Феофана Прокоповича. *Прокопович Ф. Філософські праці. Вибране*. Київ : Дніпро, 2012. С. 32–39.
- 72.Литвинов В. Життєві перипетії небуденного таланту. *Прокопович Ф. Філософські праці. Вибране*. Київ : Дніпро, 2012. С.7–31.
- 73.Литвинов В. Україна в пошуках своєї ідентичності. XVI – початок XVII століття. Історико-філософський нарис: [монографія]. Київ : Наукова думка, 2008. 528 с.

- 74.Литвинов В. Чи був Феофан Прокопович раннім просвітником? *Київська академія*. 2006. Вип. 2–3. С. 63–73.
- 75.Лужний Р. Літературознавчі студії з українсько-польського пограниччя / Лужний Ришард; передм., упор., гол. ред. Р. Радишевський. Київ : Талком, 2018. 687 с.
- 76.Макаров А. Світло українського Бароко. Київ : Мистецтво, 1994. 288 с.
- 77.Маслюк В. П. Латиномовні поетики і риторики XVII – першої половини XVIII ст. та їх роль у розвитку теорії літератури на Україні. Київ : Наукова думка, 1983. 236 с.
- 78.Матушек О.Ю. Проповідник в українському бароко. *Актуальні проблеми слов'янської філології. Серія : Лінгвістика і літературознавство: Міжвуз. зб. наук. ст.* 2011. Вип. XXIV, ч. 2. С. 326–334.
- 79.Махновець Л. Українські письменники: біо-бібліографічний словник. Т. 1. Харків : Прапор, 2005. 976 с.
- 80.Мишанич О. Крізь віки. Літературно-критичні та історіографічні статті й дослідження. Київ : Обереги, 1996. 348 с.
- 81.Мишанич О. На переломі. Літературознавчі статті й дослідження. Київ : Видавництво Соломії Павличко “Основи”, 2002. 426 с.
- 82.Література другої половини XIII – середини XVI ст.: у 8 т. Т.1 / Л. Є., Махновець, О. В. Мишанич, В. І. Кречотень. Київ : Наукова думка, 1967. С. 155–197.
- 83.Наливайко Д. С. Очима Заходу : Рецепція України в Західній Європі XI – XVIII ст. Київ: Грамота, 2008. 784 с.
- 84.Наливайко Д. С. Теорія літератури й компаративістика. Київ : Києво-Могилянська академія, 2006. 348 с.
- 85.Наливайко Д. Україна в західноєвропейських історико-літературних пам'ятках доби Відродження. *Радянське літературознавство*. 1972. № 1. С. 30–47.

- 86.Наливайко Д. Спільність і своєрідність. Українська література в контексті європейського літературного процесу. – Київ: Дніпро, 1988. – 395 с.
- 87.Наливайко Д. Феномен українського Бароко в європейському контексті. *Слово і час*. 2002. № 2. С. 30–38.
- 88.Нікітіна З. І. Концепція знання Феофана Прокоповича в європейському історико-філософському контексті : дис... канд. філос. наук: 09.00.11. Київ, 2019. 202 с.
- 89.Нічик В. М. Думки Ф. Прокоповича про Бога й природу, матерію й рух. *Прокопович Ф. Філософські твори в трьох томах*. Київ : Наукова думка, 1979. Т. 1. С. 17–34.
- 90.Нічик В.М. Роль Києво-Могилянської академії в розвитку філософії в Україні. *Українське бароко. Матеріали I конгресу Міжнародної асоціації україністів (Київ, 27 серпня – 3 вересня 1990 р.)*. Київ, 1993. С. 77–85.
- 91.Нічик В. М. Суспільно-політичні погляди Ф. Прокоповича. *Прокопович Ф. Філософські твори*. Київ : Наукова думка, 1979. Т. 1. С. 77–100.
- 92.Новик О. П. Історія української літератури (давньої). Навчальний посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2007. 224 с.
- 93.Плохій С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності / Пер. з англ. Р. Ключко. Харків : Книжковий Клуб “Клуб Сімейного Дозвілля”, 2016. 496 с.
- 94.Полєк В. Історія української літератури Х – XVIII століть. Київ : Вища школа, 1994. 144 с.
- 95.Поплавська Н. Полемісти. Риторика. Переконавання (Українська полемічно-публіцистична проза кінця XVI – початку XVII ст.). Монографія. Тернопіль : ТНПУ, 2007. 379 с.
- 96.Прокопович Ф. Володимир. *Слово багатоцінне: хрестоматія української літератури, створеної різними мовами в епоху Ренесансу (друга половина*

- XV– XVI століття) та в епоху Бароко (кінець XVI– XVIII століття). Т. 4. Київ : Аконіт, 2006. С. 36–96.
- 97.Прокопович Ф. Філософські праці. Вибране. Київ : Дніпро, 2012. 615 с.
- 98.Прокопович Ф. Філософські твори в 3 томах. Київ : Наукова думка, 1979. Т. 1. 512 с.
- 99.Прокопович Ф. Філософські твори в 3 томах. Київ : Наукова думка, 1980. Т. 2. 552 с.
- 100.Прокопович Ф. Філософські твори в 3 томах. Київ : Наукова думка, 1981. Т. 3. 524 с.
- 101.Радишевський Р. П. Нарис історії польської літератури: у 2 кн. Київ : Талком, 2019. Т. 1. 511 с.
- 102.Радишевський Р. Полоністичні і порівняльні студії. Київ: Леся, 2008. 508с.
- 103.Радишевський Р. Українсько-польське пограниччя: сарматизм, бароко, діалог культур. Київ : Леся, 2008. 292 с.
- 104.Рогович М. Д. Основні віхи життя та діяльності Феофана Прокоповича. *Прокопович Ф. Філософські твори в трьох томах*. Київ : Наукова думка, 1979. Т. 1. С. 11–17.
- 105.Салтовський О. І. Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки : монографія. Київ: Видавець “ПАРАПАН”, 2002. 391 с.
- 105.Сивокінь Г. Давні українські поетики Київ : Акта, 2001. 166 с.
- 106.Сліпушко О. “Володимир” Феофана Прокоповича як українська просвітницька класицистична драма. *Література. Фольклор. Проблеми поетики*. Вип. 36. Київ : Київський університет, 2012. С. 259–263.
- 107.Сліпушко О., Лісовська О., Катюжинська А. Давня українська література: Ренесанс і Бароко (16-18 ст.). Київ: ВПЦ “Київський Університет”, 2022. 464с.

108.Сліпушко О., Янкова Н., Хуан М. Образна парадигма князь-гетьман у трагікомедії Феофана Прокоповича “Володимир”. *Актуальні питання гуманітарних наук: Міжвузівський збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. 2021. Вип. 44, 3. С. 134–140.

109.Слово многоцінне : Хрестоматія української літератури, створеної різними мовами в епоху Ренесансу (друга половина XV – XVI століття) та в епоху Бароко (кінець XVI – XVIII століття) : у 4-х кн. Кн. 1. Література епохи Ренесансу (друга половина XV – XVI століття). Література раннього Бароко (80-ті роки XVI століття – 1632 рік) / упор. В. Шевчук, В. Яременко. Київ : Аконіт, 2006. 800 с.

110.Слово многоцінне : Хрестоматія української літератури, створеної різними мовами в епоху Ренесансу (друга половина XV – XVI ст.) та в епоху Бароко (кінець XVI–XVIII ст.) : у 4-х кни. Кн. 2. Література високого Бароко (1632–1709) / упоряд.: В. Шевчук, В. Яременко. Київ : Аконіт, 2006. 800 с.

111.Слово многоцінне : Хрестоматія української літератури, створеної різними мовами в епоху Ренесансу (друга половина XV – XVI ст.) та в епоху Бароко (кінець XVI – XVIII ст.) : у 4-х кни. Кн. 3. Література високого Бароко (1632 – 1709) / упоряд.: В. Шевчук, В. Яременко. Київ : Аконіт, 2006. 784 с.

112.Слово многоцінне : Хрестоматія української літератури, створеної різними мовами в епоху Ренесансу (друга половина XV – XVI ст.) та в епоху Бароко (кінець XVI – XVIII ст.) : у 4-х кн. Кн. 4. Література Пізнього Бароко (1709 – 1798 рік) / упоряд.: В. Шевчук, В. Яременко. Київ: Аконіт, 2006.798 с.

113.Соболь В. Українське Бароко. Тексти і контексти. Варшава : Видавництво Варшавського університету, 2015. 382 с.

- 114.Софронова Л. О. Київський шкільний театр : поетика обряду і поетика драми. *Українське бароко. Матеріали I конгресу Міжнародної асоціації українців (Київ, 27 серпня – 3 вересня 1990 р.)*. Київ, 1993. С. 95 – 104.
- 115.Софронова Л. О. Старовинний український театр. Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2004. 336 с.
- 116.Стратій Я. М. Філософія в Києво-Могилянській академії. *Київ в історії філософії України*. Київ : КМ Academia, Пульсари, 2000. С. 74–78.
- 117.Сулима В. Біблія і українська література. Київ : Освіта, 1998. 399 с.
- 118.Сулима М. Українська драматургія XVII – XVIII ст. – 3-тє вид. – Київ : ВД “Стилос”, 2010. 368 с.
- 119.Тисяча років української суспільно-політичної думки. У дев’яти томах. Том IV. Книга перша (перша третина XVIII ст.). Київ : Дніпро, 2001. 518 с.
- 120.Тисяча років української суспільно-політичної думки. У дев’яти томах. Том IV. Книга третя (кінець XVIII ст.). Київ : Дніпро, 2001. 294 с.
- 121.Українська література XVIII ст. / За ред. В.І. Кречотня, О.В. Мишанича. Київ : Наукова думка, 1983. 693 с.
- 122.Українська література XI – XVIII ст. Хрестоматія / за ред. П. В. Білоуса. Київ: ВЦ “Академія”, 2001. 682 с.
- 123.Українське бароко / керівник проекту Д. Наливайко; [ред. кол. Д. Горбачов та ін.]. Харків : Акта, 2004. Т. 1. 636 с.
- 124.Українські письменники : Біобібліографічний словник : у 5 т. Т. 1. Давня українська література : XI – XVIII ст. / упор. Л. Є. Махновець. Київ : Видавництво АН УРСР, 1960. 976 с.
- 125.Ушкалов Л. Від бароко до постмодерну : есеї. Київ : Грані-Т, 2011. 552 с.
- 126.Ушкалов Л. Есеї про українське бароко. Київ : Факт, 2006. 284 с.
- 127.Ушкалов О. З історії української літератури XVII – XVIII століть. Харків : Акта, 1999. 216 с.

128. Ушкалов Л. Література і філософія: доба українського Бароко. Харків : Майдан, 2014. 416 с.
129. Ушкалов Л. Світ українського барокко. Філологічні етюди. Харків : Око, 1994. 112 с.
130. Ушкалов Л. Свородинівський ейдос самопізнання в контексті українського літературного бароко. *III Міжнародний конгрес україністів. Літературознавство*. Київ : Обереги, 1996. С. 302–308.
131. Ушкалов Л. Україна і Європа : нариси з історії літератури та філософії. Харків : Майдан, 2016. 316 с.
132. Ушкалов Л. Українське барокове богомислення. Сім етюдів про Григорія Сковороду. Харків : Акта, 2001. 221 с.
133. Хуан Меймей. Світоглядні засади “Поетики” Феофана Прокоповича. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2022. Вип. 1 (31). С. 34–39.
134. Хуан Меймей. Традиції барокової драматургії у творчості Тараса Шевченка (на прикладі трагікомедії Феофана Прокоповича “Володимир” і драми “Назар Стодоля”). *Шевченкознавчі студії : збірник наукових праць*. 2022. Вип. 2 (53). С. 275–282.
135. Хуан Меймей. Поезія київського періоду Феофана Прокоповича: ідейно-тематичні та жанрові засади. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2023. Вип. 2 (34). С. 82–87.
136. Хуан Меймей. Діалоги Феофана Прокоповича: особливості ідейно-тематичного спрямування. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2024. № 1 (35). С. 50–54.
137. Чижевський Д. Григорій Сковорода. *Філософські твори : У 4 т. / Під заг. ред. В. Лісового*. Т. 1. Київ : Смолоскип, 2005. С. 24–35.
138. Чижевський Д. Історія української літератури : Від початків до доби реалізму. Тернопіль : МПП “Презент” за участю товариства “Феміна”, 1994. 480 с.

139. Чижевський Д. Культурно-історичні епохи. *Українське слово: хрестоматія української літератури та літературної критики ХХ століття : в 4 т. Т. 3* / уклад. В. Яременко, Є. Федоренко. К. : Рось, 1994. С. 609–620.
140. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. Київ : Обрій, 1992. 228 с.
141. Чижевський Д. Поза межами краси: до естетики барокової літератури. Нью-Йорк : Українсько-американське видавниче товариство, 1952. 22 с.
142. Чижевський Д. Порівняльна історія слов'янських літератур. Київ : Видавничий центр "Академія", 2005. 217 с.
143. Чижевський Д. Український літературний барок : нариси / Підготовка тексту та мовна редакція Л. Ушкалова; вступна стаття О. Мишанича. Харків : Акта, 2003. 460 с.
144. Шаповалова М. С., Рубанова Г. Л., Моторний В. А. Історія зарубіжної літератури. Львів : Світ, 1993 с. 624 с.
145. Шевнюк О. Культурологія : Навчальний посібник. К. : Знання-Прес, 2004. 353 с.
146. Шевченко І. Польща в історії України. *Незалежний культурологічний часопис "І"* : веб-сайт. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n10texts/shevch.htm> (дата звернення 17.03.2022).
147. Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом : Нариси з історії культури до початку XVIII ст. Львів : Ін-т Історії Церкви ЛБА, 2001. 250 с.
148. Шевчук В. О. Муза Роксоланська. Українська література XVI–XVIII століть : у 2 кн. К. 1 : Ренесанс. Раннє Бароко. Київ : Наукова думка, 2004. 397 с.
149. Шевчук В. Муза Роксоланська. Українська література XVI – XVIII століть : у 2 кн. К. 2 : Розвинене Бароко. Пізнє Бароко Київ : Либідь, 2004. 726 с.

150. Шевчук В. Теофан Прокопович. Життя і творчість. *Муза Роксоланська : Українська література XVI – XVIII ст. : У 2 кн.* Кн. 2 : Розвинене Бароко. Пізнє Бароко. Київ : Либідь, 2005. – С. 306–318.
151. Шевчук В. Українська барокова драматургія. *Муза Роксоланська: Українська література XVI – XVIII ст. : У 2 кн.* Кн. 2: Розвинене Бароко. Пізнє Бароко. – Київ: Либідь, 2005. С. 382–392.
152. Шевчук В. Універсальна картина світу в творчості письменників українського бароко. *Муза Роксоланська : Українська література XVI – XVIII ст.: У 2 кн.* Кн. 2 : Розвинене Бароко. Пізнє Бароко. Київ : Либідь, 2005. С. 38–45.
153. Шевчук В. Суспільно-політична думка в Україні у другій половині XVII – на початку (до 1710 р.) XVIII століття. *Тисяча років української суспільно-політичної думки. У дев'яти томах. Том III. Книга перша (перша чверть XVI ст.).* Київ : Дніпро, 2001. С. 7–175.
154. Шевчук В. Суспільно-політична думка в Україні від 1710-го по 90-ті роки XVIII століття. *Тисяча років української суспільно-політичної думки. У дев'яти томах. Том III. Книга перша (перша третина XVIII ст.).* Київ : Дніпро, 2001. С. 7–190.
155. Шинкарук В. Ф. Теофан Прокопович і його трагікомедія «Володимир». *Аз-Буки.* Літературно-мистецькі студії. Житомир : Полісся, 2015. С. 49–56.
156. Шкіль С.О. Творчість Феофана Прокоповича Київського періоду. *Гілея : науковий вісник.* 2019. Вип. 142(2). С. 207–211.
157. Шуміло С. Поетика церковної прози (XI–XX ст.) : збірник статей з літературознавства. Чернігів : Вера и Жизнь, 2014. 216 с.
158. Юрчук О. Особливості формування та стратегії репрезентації антиколоніального та постколоніального художніх дискурсів в українській літературі : автореф. дис. ... д-ра філол. наук : 10.01.01. Київ, 2015. 42 с.
159. Яковенко Н. Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII століття. Київ : Laurus, 2012. 472 с.

160. Яковенко Н. Міжкультурний діалог. Т. 1 : Ідентичність. Київ: Дух і літера, 2009. 464 с.
161. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. Київ: Критика, 2005. 582 с.
162. Яременко В. Панорама української літератури від початків до кінця XVIII століття. *Слово многоцінне : Хрестоматія української літератури, створеної різними мовами в епоху Ренесансу (друга половина XV – XVI століття) та в епоху Бароко (кінець XVI–XVIII століття) : у 4-х кн.* Кн. 1 : Література епохи Ренесансу (друга половина XV–XVI століття). Література раннього Бароко (80-ті роки XVI століття). Література раннього Бароко (80-ті роки XVI століття – 1632 рік). К. : Аконіт, 2006. С. 11–31.
163. Яусс Г. Естетичний досвід і літературна герменевтика. *Слово. Знак. Дискурс : Антологія світової літературно-критичної думки XX ст. / За ред. М. Зубрицької.* Львів : Літопис, 1996. С. 278–307.
164. Dabrowska-Partyka M. *Literatura pogranicza. Pogranicze literature.* – Krakow, 2004. 266 p.
165. Serech J. (Shevelov G. On Teofan Prokopovic as Writer and Peacher in his Kiev Period. *Harvard Slavic Studies.* 1954. № 2. С. 211–223.